

El refugi antiaeri 41 de la plaça Tetuan de Barcelona: una proposta de museïtzació

Treball final del Màster en Gestió del Patrimoni Cultural i Museologia

Autora: Maria López Alonso

Tutora: Tània Martínez Gil

Tristes guerras
si no es amor la empresa.

Tristes, tristes.

Tristes armas
si no son las palabras.

Tristes, tristes.

Tristes hombres
si no mueren de amores.

Tristes, tristes.

Tristes Guerras

Cancionero y romancero de ausencias

Miguel Hernández

Agraïments

A la meva tutora, Dra. Tània Martínez, pel seguiment, disponibilitat, ajuda i recolzament.

Al Felipe Solsona, pel seu cop de mà amb els números.

Al Xavier Vega, que sempre hi és.

A la Sara, a la Gemma i la Nerea per ser una font constant d'inspiració. No puc deixar de mencionar l'ajuda en la idea inicial del treball per part de la Gemma, la portada de la Sara i l'ajuda amb les planimetries de la Nerea.

A l'Albert, l'Esperança i el Josep, pels seus consells.

A la Carmen, per la seva capacitat d'anàlisi i la seva estima.

A totes les meves amigues.

ÍNDIX

ÍNDIX.....	4
ÍNDIX DE FIGURES	6
1. Introducció.....	8
1.1. Motivació	8
1.2. Justificació.....	9
1.3. Estructura del treball.....	11
2. Objectius	12
2.1. Objectius generals	12
2.2. Objectius específics	12
3. Marc teòric.....	13
3.1. Espais de memòria històrica	13
3.2. Museïtzació d'espais de conflicte.....	15
3.3. Didàctica de la guerra.....	21
3.3.1. Museografia didàctica	22
3.3.2. Museografia de les emocions	23
3.4. Barcelona sota les bombes.....	24
3.4.1. El refugi de la plaça Tetuan.....	27
4. Estat de la qüestió	30
4.1. DAFO	31
4.2. Anàlisi de referents.....	32
4.2.1. Síntesi de l'anàlisi de referents.....	41
5. Pla de treball	42

6.	Proposta de museïtzació del refugi antiaeri de la plaça Tetuan de Barcelona.....	45
6.1.	Introducció a la proposta	45
6.1.1.	Espai.....	45
7.	Guió museològic: la mirada social i humana del conflicte.....	49
7.1.	Àmbits museològics	51
8.	Disseny museogràfic: memòria i emocions en el tractament del conflicte	97
8.1.	Consideracions prèvies.....	97
8.1.1.	Accés.....	97
8.1.2.	Adequació de l'espai.....	99
8.2.	Recorregut expositiu i distribució dels àmbits en l'espai	100
8.3.	Disseny museogràfic per a cada àmbit	102
8.3.1.	Consideracions preliminars	102
8.3.2.	Plànol dels recursos museogràfics.....	104
8.3.3.	Part interpretativa	105
9.	Model de gestió i dinamització	148
9.1.	Modalitat de la visita: la mediació humana com a protagonista.....	149
10.	Imatge corporativa i estratègies de difusió.....	152
11.	Cronograma d'actuacions	155
12.	Aproximació pressupostària.....	156
13.	Conclusions.....	157
14.	Bibliografia	159
15.	Webgrafia.....	162

ÍNDIX DE FIGURES

FIGURA 1. Refugi antiaeris de Stockport. Font: https://www.manchestereveningnews.co.uk	16
FIGURA 2. Centre d'Interpretació del Front del Segre Ermengol Piró, Alcoletge (Segrià). Font: Maria López.....	17
FIGURA 3. Senyalització d'espais de la GCE a la ciutat de Barcelona. Esquerra: Bombardeig de la plaça de Felip Neri. Dreta: Bombardeig de l'Escola del mar. Font: Maria López.....	18
FIGURA 4. Captura de pantalla de la web d'edificis ferits de Memòria Soterrada.....	19
FIGURA 5. Captura de pantalla del web “La ciutat dels refugis”.....	20
FIGURA 6. Mapa de Barcelona amb la ubicació dels refugis antiaeris. Font: https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/refugis/ca/	26
FIGURA 7. Refugi de la plaça del Diamant. Entrades i interior. Font: Maria López.....	34
FIGURA 8. Refugi placeta Macià. Sant Adrià de Besòs. Font: Josep Maria Contel. (http://refugisantiaerisdebarcelona.blogspot.com/).....	35
FIGURA 9. Refugi antiaeri de l'estació de La Garriga. Font: Passejada virtual.....	36
FIGURA 10. Refugi antiaeri de Flix. Entrada i interior. Font: Maria López.....	37
FIGURA 11. Refugi antiaeri d'Agramunt. Font: Maria López.....	38
FIGURA 12. Refugi antiaeri de Cartagena. Font: Fotografia murciaturística.es.....	40
FIGURA 13. Vista aèria de la plaça Tetuan. La fletxa indica la situació del pou tècnic.....	45
FIGURA 14. Plànol original del refugi. Font: AMCB. (La fletxa sobre el plànol original indica l'entrada a refugi que es correspon amb la petita porta de la Figura 15.).....	46
FIGURA 15. Interior d'una galeria petita i accés actual del refugi. Font: Josep Maria Contel.....	46
FIGURA 16. Plànol on s'indiquen les zones del refugi que s'utilitzaran per la museïtzació. Font: Maria López.....	47
FIGURA 17. Vista de la galeria gran. Font: Josep Maria Contel.....	48
FIGURA 18. Interior d'una galeria petita. B Cuina del refugi. C. Lavabos del refugi. Font: Josep Maria Contel.....	48
FIGURA 19. Accés al refugi de la plaça del Diamant de Barcelona. Font: Maria López.....	98
FIGURA 20. Visualització de la Plaça Tetuan amb la proposta d'accés al refugi. Font: Maria López.....	98

FIGURA 21. Recorregut expositiu. La fletxa indica l'accés al refugi. Font: Maria López	100
FIGURA 22. Plànol de la distribució de cada àmbit en l'espai representats per colors. Font: Maria López	101
FIGURA 23. Siluetes retallades del passadís del Duque de Lerma, Burgos. Font: Tània Martínez.	102
FIGURA 24. Panells utilitzats a refugis antiaeris. Esquerra: refugi antiaeri del Parc de Calella (Font: Memorial Democràtic). Dreta: Flix (Font: Maria López)	103
FIGURA 25. Plànol del projecte amb elements museogràfics. Font: Maria López	104
FIGURA 26. Taula de classificació del tipus de recursos utilitzats i la icona que els representa. Font: Maria López	105
FIGURA 27. Taula del tipus de recursos museogràfics utilitzats i la icona que els representa. Font: Maria López	105
FIGURA 28. Visualització de l'àmbit 0, galeria petita 1. Font: Maria López	107
FIGURA 29. Visualització de l'àmbit 1, galeria petita 2. Font: Maria López	109
FIGURA 30. Visualització de l'àmbit 2, galeria petita 3. Font: Maria López	111
FIGURA 31. Visualització de l'àmbit 2, galeria petita 4. Font: Maria López	119
FIGURA 32. Visualització de l'àmbit 3, galeria petita 5. Font: Maria López	123
FIGURA 33. Visualització de l'àmbit 3, galeria petita 6. Font: Maria López	129
FIGURA 34. Visualització de l'àmbit 4, galeria gran. Font: Maria López	131
FIGURA 35. Visualització de l'àmbit 5, cuina. Font: Maria López	133
FIGURA 36. Visualització de l'àmbit 6, galeria petita 7. Font: Maria López	139
FIGURA 37. Visualització de l'àmbit 7, galeria petita 8. Font: Maria López	144
FIGURA 38. Visualització de l'àmbit 8, galeria petita 9. Font: Maria López	147
FIGURA 39. Imatge corporativa del refugi 41	152
FIGURA 40. Simulacre del web del muhba en la que s'inclou el refugi 41.	153
FIGURA 41. Perfil d'Instagram del refugi.	153

1. Introducció

La construcció de refugis antiaeris a Barcelona i arreu del territori espanyol va ser una resposta de la població civil a la necessitat de protegir-se i de sobreviure als bombardeigs de les aviacions franquistes i dels seus aliats. Des de la Guerra Civil Espanyola (en endavant GCE) fins l'actualitat, els refugis s'han anat emplenant de simbolisme i han passat a ser espais on hi resideix la memòria d'un passat recent.

Es calcula que només a Barcelona, objectiu principal del bàndol franquista, es van construir uns 1.400 refugis aproximadament, i això sovint queda en l'oblit. Al llarg del temps, alguns d'aquests refugis s'han pogut localitzar, en alguns s'ha decidit realitzar-hi intervencions arqueològiques, en pràcticament cap s'hi han dut a terme projectes de museïtzació i d'obertura al públic i la majoria d'ells s'han acabat destruït completament.

Aquest projecte, per tant, té com a intenció presentar una proposta de museïtzació per al refugi de la plaça Tetuan de Barcelona, que permeti al públic barceloní i d'altres indrets poder accedir-hi per conèixer la seva història.

1.1. Motivació

La posada en valor i per tant la preservació d'un d'aquests espais vol sorgir com una resposta a la manca de projectes per habilitar-los i obrir-los al públic. A partir d'aquest tipus d'espais de memòria es poden emetre discursos per fer la història de la GCE més accessible a tots els públics i més present en l'imaginari col·lectiu.

El refugi antiaeri nº41, situat a la plaça Hermenegildo Giner de los Ríos, l'actual plaça Tetuan de Barcelona, és la motivació principal del següent projecte de museïtzació. Aquest, pel bon estat de conservació que presenta i d'altres factors que s'exposaran

al llarg del treball, ens condueix a considerar que és un espai que el públic ha de conèixer, per reivindicar la història que amaga al seu interior.

Una visita al refugi vol significar un aprenentatge pel públic: ha de narrar la situació per la qual la rereguarda republicana va haver de passar durant els diversos bombardeigs aeris. Serà important parlar de la memòria dels fets a partir d'una dimensió social i humana que encara contempla la guerra, després de 80 anys, com uns esdeveniments dolorosos i traumàtics. Es vol anar més enllà del propi conflicte posant les persones com a testimonis del mateix. És així com les emocions adquiriran un paper significatiu.

1.2. Justificació

Gran part de la societat no sap que molts refugis antiaeris encara existeixen i que es troben sota els carrers de la ciutat. La qüestió principal és que tenen valor però es troben en desús. Això indica que no reben la consideració ni l'interès institucional que els hi pertoca. Com a béns o elements patrimonials són vulnerables i continuen desprotegits, com ho han estat durant molt de temps. En moltes ocasions, acaben destruïts per substituir-los per pàrquings o altres tipus de construccions en el seu lloc, provocant polèmiques i reivindicacions per una part de la ciutadania. Alguns refugis de Barcelona com el de la plaça Joanic, la plaça del Sol o la plaça de la Revolució de la Vila de Gràcia serien alguns dels exemples d'aquesta pèrdua.

En els últims 20 anys, només dos refugis s'han activat patrimonialment a la ciutat de Barcelona i a través de vies ben diferents. El refugi 307 situat al carrer Nou de la Rambla, al barri del Poble-sec, es va museïtzar a inicis de l'any 2007 gràcies a la intervenció del MUHBA. L'altre exemple, és el refugi antiaeri 232 situat a la plaça del Diamant, a la Vila de Gràcia, obert al públic el mateix any gràcies a una plataforma popular que va impulsar-ne la rehabilitació. Només el refugi 307 es considera Bé Cultural d'Interès Local (BCIL) en el catàleg de patrimoni arquitectònic de la ciutat.

És per això que el següent projecte vol que els refugis prenguin més protagonisme per a la societat i que es reconegui el valor que tenen. David Íñiguez (2008) resumeix amb molt encert la situació actual d'aquests espais en un article publicat per la revista Ebre 38:

Estaciones de metro o bien refugios tapiados, hoy día en desuso y sin beneficio para la ciudadanía podrían ser lugares para la divulgación de la historia de los bombardeos bajo una gestión que no implicará para sus responsables más que la cesión de los mismos espacios y su posible habilitación, siendo empleados como lugares donde dar a conocer, mostrar y hacer sentir la experiencia de los bombardeos de la Legión Cóndor o de la aviación Legionaria italiana.¹

Això, a més a més, no només lliga amb el fet que solament dos refugis es puguin visitar a Barcelona sinó que, en termes generals, no hi ha prou espais dedicats al patrimoni de la guerra. Els refugis s'han d'entendre com una "herència col·lectiva per transmetre a la societat"² i com a indrets d'un valor molt important per a la transmissió de coneixements. Han de ser considerats com a part del patrimoni arqueològic, arquitectònic i històric, així com a espais representatius de la memòria històrica i testimonis d'un passat que va marcar el desenvolupament de tot un territori, en aquest cas, de tota una ciutat.

Aquest projecte vol remarcar i consolidar aquesta qüestió mitjançant la posada en valor i museïtzació del refugi antiaeri 41 situat a la plaça de Tetuan, gairebé l'únic que es conserva que va ser construït per l'Ajuntament de Barcelona. Una museïtzació molt desitjada des de fa anys per veïns del barri del Fort Pienc, allà on se situa el refugi. Es reivindica la falta d'un projecte que permeti mostrar-lo al públic, fer-ne difusió i dotar-lo de reconeixement i valor.

¹ Íñiguez Gràcia, David. «Memoria y desmemoria histórica. Contra el desafío oficial del olvido: el caso de los bombardeos». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2008, Núm. 3, p. 215, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/123226> [Consulta: 16-10-2020].

² Arnabat, Ramón. «Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial.» MUHBA Documents, n°7. Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura de Barcelona, pp. 81. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/ca/publicacions/els-refugis-antiaeris-de-barcelona-criteris-dintervencio-patrimonial> [Data de consulta 15/09/2020].

Altrament, no està de més fer un petit recordatori de l'espai en el que es troba el refugi. La plaça Tetuan és una gran illa que ajuda a creuar la Gran Via de les Corts Catalanes i el Passeig de Sant Joan. Enmig de l'illa s'hi troba un monument al doctor Robert de 1910, i tot el voltant que conforma la plaça és un espai verd, amb un petit parc infantil, bancs i vegetació. És una zona molt transitada, hi ha molts bars i botigues properes i cal tenir també en compte que el final del passeig de Sant Joan connecta amb el Parc de la Ciutadella. És un espai força ampli que serveix com espai de pas, de lleure per als nens i nenes quan surten de l'escola i fins i tot com a punt de trobada.

Per tant, les característiques que presenta l'entorn del refugi són adients per poder habilitar una entrada suficientment gran. D'aquesta manera, es podria convertir en un espai més funcional i crear oferta cultural en una zona de la ciutat on n'hi manca.

1.3. Estructura del treball

El present treball està estructurat en dues parts no diferenciades.

La primera part, que compren de l'apartat 1 al 5, i té un caràcter teòric, s'hi exposa la seva motivació i justificació, una àmplia exposició d'un marc teòric sobre el que es fonamenta l'estudi, on es descriu el context històric en el que es situa l'espai a museïtzar, així com altres espais de l'època ja museïtzats. En aquesta mateixa part, es parlarà breument dels bombardejos sobre Barcelona durant la GCE i la construcció de refugis arreu de la ciutat per passar a parlar de la història del refugi de la plaça Tetuan. Finalment, els dos últims apartats es destinaran a realitzar un diagnòstic del refugi mitjançant les eines DAFO i un anàlisi d'altres refugis ja museïtzats que puguin servir d'inspiració per a la proposta, i un cronograma del mateix treball.

La segona part del treball es destinarà a la descripció de la proposta de museïtzació del refugi i constarà de dos apartats principals: el guió museològic i el guió museogràfic. Després, es presentaran aspectes relacionats amb el model de gestió de l'espai, com es difondrà i donarà a conèixer al públic, el cronograma d'actuació i, finalment, una aproximació pressupostària.

2. Objectius

2.1. Objectius generals

- Oferir una proposta de museïtzació del refugi antiaeri de la plaça de Tetuan de Barcelona que serveixi per posar en significat i valor de l'espai, donar visibilitat al patrimoni de la GCE i evitar que quedi en l'oblit.
- Basar el discurs museològic en fonts primàries. Aquest, a més a més, vol apel·lar constantment a les emocions, que es consideren un component principal a l'hora de tractar un espai de memòria.

2.2. Objectius específics

- Habilitació de l'accés i adequació de l'espai patrimonial al públic.
- Dur a terme una museïtzació respectuosa per a la bona conservació i preservació del refugi, intentant no modificar ni malmetre cap element que es trobi en l'espai.
- Potenciar la figura d'un mediador cultural que expliqui els continguts per potenciar l'interactivitat humana.
- Arribar a un públic ampli a partir d'una museografia didàctica i comprensiva fent del projecte una proposta inclusiva.

3. Marc teòric

3.1. Espais de memòria històrica

Després de la mort de Franco el 1975, a Espanya es va produir un període de silenci generalitzat i d'amnèsia col·lectiva: no es parlava sobre el que havia passat a la GCE ni tampoc del franquisme. Es creia que d'aquesta manera es podria arribar a una reconciliació. No va ser fins l'any 2000 que es va obrir la primera fossa comuna de la guerra i en paral·lel es va iniciar un moviment de recuperació de molts dels espais que van ser els escenaris dels fets. Es va mostrar la voluntat de conservar-los i de difondre'n el seu contingut.

Aquest impuls va ajudar a donar visibilitat a un patrimoni que estava en perill; havien passat gairebé 65 anys de l'inici de la guerra i 25 de la fi de la dictadura. A partir d'aquell moment, es van dur a terme excavacions, rehabilitacions i museïtzacions del “conjunt d'indrets que constitueixen el patrimoni memorial, tangible i intangible des de la proclamació de la Segona República fins a la transició democràtica”³. Tot i que els processos han estat i continuen sent lents i aïllats per la “desinhibició política i institucional”⁴ i per la incomoditat que encara produeix aquesta qüestió, entre aquests espais es poden visitar trinxeres, búnquers, refugis i bateries antiaèries, rutes de l'exili, camps d'aviació, itineraris, etc. Tots ells espais de memòria històrica que ens permeten conèixer el nostre passat, que forma part de la nostra identitat.

Tanmateix, quan parlem de la museïtzació d'aquests escenaris sembla quelcom senzill però, com s'aconsegueix museïtzar un espai que va ser utilitzat per amagar-se i sobreviure al llançament de bombes durant la GCE? Com encapsular l'experiència d'un bombardeig en un sol espai?

³ Memorial Democràtic, disponible a: <http://memoria.gencat.cat/ca/inici> [Data de consulta: 10/04/2021].

⁴ Íñiguez Gràcia, David. *Op. Cit.*, pp. 221.

Aquestes qüestions posen en evidència que museïtzar un espai relacionat amb qualsevol tipus de conflicte no és tan fàcil com podria semblar i que, a diferència d'altres tipus d'espais, aquests sempre poden desenvolupar en controvèrsies o polèmiques, essent qüestions que tenen relació amb la sensibilitat i les emocions. Mentre que hi ha qui postula per “amagar la guerra i no explicar-la”⁵ també hi ha qui creu que la posada en valor d'aquests indrets es contempla com un fet necessari per poder parlar de successos històrics i entendre que “la guerra d'Espanya és un tema d'actualitat de la qual la nostra societat encara és hereva”⁶.

Cal afegir, però, que tot i aquesta dualitat “existeix un interès pel conflicte i la guerra, considerant el patrimoni bèl·lic com un dels emergents del segle XXI”⁷; essent una història d'un passat recent, no es contempla només aquesta necessitat d'explicar els fets per no oblidar-los, sinó que el mateix temps el públic també mostra interès per conèixer i apropar-se a aquests béns. Aquest patrimoni, sovint, genera incomoditats que tenen a veure amb la perspectiva i posicionament amb la que s'explica un fet històric i també amb la cruesa dels mateixos fets, perquè no s'ha d'oblidar que quan parlem, en aquest cas, de bombardejos, parlem de l'experiència d'haver-los viscut però també de les víctimes que van deixar.

Lligant amb aquest últim apunt, l'inconvenient i fins i tot el perill que suposa la museïtzació d'aquests espais patrimonials, és la banalització de la història mitjançant discursos inadequats. S'ha de tenir en compte que, depenent de com s'enfoca aquest discurs, els valors que es volen transmetre, no arribaran al visitant de la manera que s'espera i, per tant, el missatge pot diluir-se. A la banalització dels espais de memòria, David González Vázquez (2016) afegeix que, tot i això, la teoria al respecte dels usos turístics

⁵ Gesalí, David; Íñiguez, David. (2012). «La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)». Barcelona: Rafael Dalmau Editor, p. 11.

⁶ Gesalí, David; Íñiguez, David. *Ibid.*, p. 9.

⁷ Hernández Cardona, Francesc Xavier; Rojo Ariza, M. Carmen. «Museïtzació de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola» *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2011, Núm. 6, p. 132, <https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/250288> [Consulta: 14-10-2020].

de la memòria com un element de difusió cívica i pedagògica, contradiu el perill de banalització, i converteix al turisme de memòria en una eina més per conscienciar a les societats sobre el respecte als valors de la llibertat i la convivència.⁸

3.2. Museïtzació d'espais de conflicte

La museïtzació de l'Holocaust va ser un dels elements més decisius en la construcció dels museus històrics.⁹ El camp de concentració de Buchenwald ja es podia visitar l'any 1958, el de Ravensbrück el 1959 i el camp de Sachsenhausen l'any 1961. Tot i així, cal remarcar que al llarg del temps es va anar canviant els discursos a mesura que la memòria dels fets també canviava. Als anys 80, es van començar a multiplicar les museïtzacions en camps de concentració per explicar l'Holocaust. Auschwitz és l'exemple més significatiu; es va convertir en un museu l'any 1947 i més endavant es modificà el seu sistema museogràfic i la perspectiva del seu relat. Amb el temps, s'ha convertit en un referent històric, però també turístic ja que l'any 2019 rebia més de dos milions de visitants.¹⁰ La museografia que presenta és senzilla i austera i s'exposen alguns objectes originals que ajuden al visitant a entendre els fets. Tanmateix, és tanta la dimensió simbòlica, que Auschwitz s'ha convertit en una visita obligada pels turistes provocant que el debat de la banalització de la seva història hi sigui present constantment. En el cas de l'Holocaust, aquesta banalització ha estat tant forta que en ocasions s'ha parlat de negacionisme per una part de la societat¹¹.

⁸ González Vázquez, David. «La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán». *Pasos. Revista de turismo y patrimonio cultural*. 2016, Vol. 14, Núm. 5, p. 1277.

⁹ Roigé, Xavier. «De monuments de pedra a patrimoni immaterial. La museïtzació de la memòria històrica a Europa». *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. 2010-2011, Núm. 6, p. 20.

¹⁰ EFE. Récord històric de visitants en el campo de concentración de Auschwitz Disponible a: <https://www.lavanguardia.com/cultura/20190104/453930088645/record-historico-campo-concentracion-nazi-auschwitz.html> [Data de consulta: 27/10/2020].

¹¹ González Vázquez, David; Mundet i Cerdan, Lluís. «Lugares de memoria traumática y turismo: paradigmas analíticos y problemáticas». *Investigaciones turísticas*, 2018, Num.16, p. 120.

*Museogràficament, los museos y espacios museizados comparten también las dudas sobre el hecho de representar el horror sin caer en su exhibición morbosa (que aturda al visitante) ni en una representación totalmente simbólica o metafórica (que lo aleja de la intensidad de los hechos) y que diluya la intensidad y la violencia de los hechos originados.*¹²

També en relació a la Segona Guerra Mundial i a la seva memòria, el 1996 els refugis antiaeris de Stockport (Stockport Air Raid Shelters¹³), una petita localitat propera a Manchester, es reobrien per ensenyar-los i donar-

los a conèixer al públic. Pel que fa a la seva museografia, recorren a l'ambientació de

l'espai original per apropar l'experiència a la gent. Han recreat l'espai amb la

instal·lació elèctrica del moment, exposició de mobiliari original com els

bancs de fusta, lliteres, la zona d'infermeria i primers auxilis, etc. Gràcies a

les fotografies i la informació que ofereixen al seu web, utilitzen també el

recurs de la recreació històrica i de les visites adaptades a les escoles.

A nivell espanyol, els processos de patrimonialització d'aquests espais van

ésser més lents que en d'altres països d'Europa, com s'ha comentat anteriorment.

Durant molt de temps, "les estructures orgàniques polítiques i intel·lectuals han optat

per la via d'enterrar el passat contemporani abans que afrontar-lo i comprendre'l"¹⁴. És

per això que fins arribat el segle XXI, no es va posar en marxa la posada en valor

FIGURA 1. Refugi antiaeris de Stockport. Font:
<https://www.manchestereveningnews.co.uk>

d'alguns espais de la guerra.

¹² Roigé, Xavier. «De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria». En: «Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados». Universidad del País Vasco, 2017, p. 30.

¹³ Stockport Air Raid Shelters. Disponible a: <https://www.stockport.gov.uk/topic/air-raid-shelters> [Data de consulta: 14/10/2020].

¹⁴ Hernández Cardona, Francesc Xavier; Rojo Ariza, M. Carmen. *Op. Cit.*, p.134.

*A finales del siglo XX y a principios del siglo XXI, la situación respecto al imaginario de la GCE comenzó a cambiar. Los movimientos de recuperación de la memoria histórica irrumpieron con fuerza reclamando conocer, pero también exigiendo compensaciones a los damnificados por el fascismo durante y después de la GCE.*¹⁵

Entre 2006 i 2007 prolifera l'obertura de refugis antiaeris com el del passeig de Cervantes d'Alcoi (Alacant), el Centre d'Interpretació i Sensibilització per la Pau d'Albacete, el refugi 307 i el de la plaça del Diamant a Barcelona, el de la plaça Manuel

FIGURA 2. Centre d'Interpretació del Front del Segre Ermengol Piró, Alcoletge (Segrià). Font: Maria López

Pérez García a Almeria, etc. No obstant, l'any 2004 s'obria al públic el primer refugi antiaeri a l'estat espanyol a Cartagena (Murcia), el Museo-Refugio de la Guerra Civil. La seva museïtzació es pot considerar la pionera i la que es va prendre com a referent per impulsar les que vindrien després, el paradigma d'una emergent modalitat museogràfica.¹⁶

Pel que fa a Catalunya més concretament, l'any 2006 es museïtzava el primer refugi antiaeri a l'estació de la Garriga, a la comarca del Vallès Oriental. El van seguir d'altres ja mencionats anteriorment com el refugi 307 o el de la plaça del Diamant a Barcelona, el refugi antiaeri de Flix, a la comarca de Ribera d'Ebre, el de l'església de Santa Maria d'Agramunt, a la comarca de l'Urgell, etc. Darrere d'aquestes processos, cal mencionar aquelles entitats que ho han fet possible i que encara es dediquen a fer-ho en

l'actualitat. Per una banda, Memorial Democràtic és una institució que neix de la Generalitat de Catalunya que té per missió la recuperació, commemoració i el foment de la memòria democràtica de Catalunya que compren els períodes de la Segona República, la Guerra Civil, la dictadura franquista i la transició democràtica¹⁷. Les seves tasques se centren en la difusió i documentació de tota aquella informació relacionada amb aquestes qüestions, el disseny d'exposicions, la revaloració d'espais com refugis antiaeris,

¹⁵ Hernández Cardona, Francesc Xavier; Feliu Torruella, Maria. «Didáctica de la historia de la guerra civil española». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2019, Núm. 9, p. 200, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/374726> [Consulta: 20-10-2020].

¹⁶ Besolí i Martín, Andreu. «El estudio y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española: el caso del Refugio-Museo de Cartagena». *Revisa ArqueoMurcia*, 2008, N°3, p. 16.

¹⁷ Memorial Democràtic. Disponible a: www.memoria.gencat.cat [Data de consulta: 17/02/2021].

entre d'altres. Una de les seves propostes anomenada “Xarxa d'Espais de Memòria”, tracta de fer un recull de tots aquells espais que Memorial Democràtic ha ajudat a recuperar, conservar i difondre. Entre aquests, trobem el refugi antiaeri de la placeta Macià de Sant Adrià del Besós, les bateries antiaèries del Turó de la Rovira de Barcelona i de Sant Pere Màrtir, a Esplugues de Llobregat. Però també altres indrets del territori català com el refugi antiaeri de l'estació de la Garriga o el Centre d'Interpretació del Front del Segre Ermengol Piró, situat a la localitat d'Alcoletge, Lleida (Segrià), que explica la GCE des d'un punt de vista local.

FIGURA 3. Senyalització d'espais de la GCE a la ciutat de Barcelona. Esquerra: Bombardeig de la plaça de Felip Neri. Dreta: Bombardeig de l'Escola del mar. Font: Maria López

L'Ajuntament de Barcelona, d'altra banda, a partir de la regidoria de Memòria Democràtica, al gener del 2016, en el marc dels Programes de Memòria¹⁸, s'inicia una senyalització arreu de la ciutat de Barcelona d'indrets relacionats amb la memòria democràtica de la ciutat. Entre aquesta senyalització es troben uns faristols de color vermell que narren l'espai en el que es troben situats i lligats a un esdeveniment històric. Entre aquests, se'n poden trobar alguns relacionats amb els bombardejos de la guerra.

¹⁸ Programes de Memòria. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/memoriademocratica/es/mapa/> [Data de consulta: 25/02/2020].

Aquest mes de gener de 2021, l'Associació Memòria Soterrada, focalitzada en la recerca científica de la mà d'arqueòlegs, historiadors i especialistes de la memòria i el patrimoni, iniciaven un projecte que porta per nom Edificis Ferits. Aquest projecte funciona com un cens dels edificis ferits, tant les façanes com els interiors, durant la GCE, ja sigui per l'impacte de les bombes o per l'impacte de la metralla. Aquest cens es projecta en un mapa que es pot trobar en el seu web¹⁹ i, de moment, Barcelona, Vic, Ulldecona i València són les ciutats que tenen edificis senyalitzats però que pretén arribar a moltes més amb el temps.

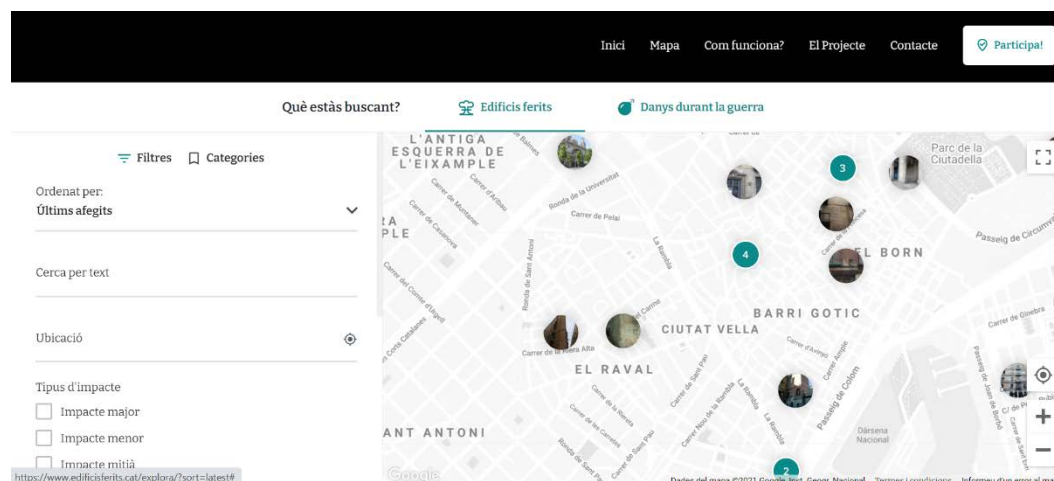

FIGURA 4 . Captura de pantalla de la web d'edificis ferits de Memòria Soterrada.

¹⁹ Edificis Ferits. Disponible a: www.edificisferits.cat [Data de Consulta: 25/02/2020].

Per últim, el passat mes de març de 2021, l'Ajuntament de Barcelona va realitzar el llançament d'un nou web interactiu anomenat "La ciutat dels refugis" (barcelona.cat/refugismemoria). Aquest serveix com a catàleg de tots els refugis que es van construir al llarg de la guerra i dels punts que van patir els impactes dels bombardeigs. El web permet clicar en cada un dels refugis i accedir a la documentació i imatges de cada un d'ells. Aquest projecte tan complet, fa la història d'aquests espais molt més accessible pel públic i posa de manifest aquesta voluntat de difondre aquest patrimoni amagat i desconegut per la majoria dels ciutadans.

FIGURA 5. Captura de pantalla del web "La ciutat dels refugis"

Aquestes són algunes de les iniciatives més properes que ajuden a mantenir viu aquest patrimoni i que cal tenir-les en compte a l'hora de parlar sobre aquestes qüestions.

3.3. Didàctica de la guerra

Tal i com indiquen M. Feliu i X. Hernández (2019) a *La didàctica de la Guerra Civil Espanyola*, “la Didáctica de la Historia, disciplina científica, tiene como objeto comunicar y hacer comprensibles los saberes y conocimientos que sobre gentes, hechos, lugares, procesos, conceptos y métodos han generado las disciplinas científicas y tecnológicas que estudian el pasado. [...] En este sentido la Didáctica de la Historia de la GCE tiene como objetivo hacer comprensibles, en entornos formales y no formales, los más diversos aspectos del conflicto teniendo en cuenta los saberes generados, principalmente, por la investigación histórica y arqueológica”²⁰.

L’ensenyança formal està molt lligada a les aules. La no formal, cada vegada més potenciada, no només permet utilitzar més varietat d’estratègies sinó que permet ampliar el tipus de públic al que poder dirigir-se. De fet, mitjançant l’ensenyament no formal es pot arribar a qualsevol grup d’edat sempre que s’adaptin al nivell adequat els continguts que es vulguin transmetre.

En el mateix article mencionat anteriorment, s’enumeren una sèrie d’“entorns i blocs estratègics” que poden ser útils a l’hora de plantejar una didàctica de la GCE. Entre aquests, l’exemple més pertinent per a aquest projecte és el dels paisatges de guerra, com seria el cas dels refugis antiaeris. Són espais que no deixen de ser una evidència material dels fets i que a partir d’una visita *in situ*, de l’observació, la interpretació i el diàleg amb l’entorn es poden “adquirir coneixements, competències metodològiques i desenvolupar valors”²¹. Aquests espais, en combinació amb altres estratègies com serien els objectes, fotografies o documents d’època poden fer encara més efectiva la transmissió de coneixements.

²⁰ Hernández Cardona, Francesc Xavier; Feliu Torruella, Maria. *Op. Cit.*, p. 198.

²¹ Hernández Cardona, Francesc Xavier; Feliu Torruella, Maria. *Ibid.*, p. 204.

3.3.1. Museografia didàctica

A l'hora de museïtzar qualsevol espai, el més important és dissenyar un guió museològic que estigui molt ben lligat i encaixi perfectament amb el guió museogràfic, és a dir, què explicarem, com ho explicarem i mitjançant quins recursos.

La manera en com expliquem la GCE en l'educació formal com la no formal, és una qüestió que cal tenir present. “Las nuevas corrientes museológicas y museográficas se están empapando de estrategias y técnicas didácticas para cautivar a un público de más amplio espectro que pide una nueva visión e interpretación civil y humana, y por lo tanto menos militarista del patrimonio de guerra. Ya no interesa tanto las heroicidades y sacrificios de aquellos que un día lucharon por la patria, sino que lo que más atrae es conocer aspectos más cotidianos: quiénes sufrieron las guerras, cuáles eran sus miedos, sus creencias, qué pensaban sobre la guerra, cuál era su motivo de estar en la guerra, su contexto social y familiar, cómo era el día a día de un militar, qué comían, que escribían en sus cartas para los familiares o novias, etcétera.”²² Com indiquen L. Coma i M. Rojo (2010) la dimensió que probablement interessa més actualment és la humana i l'emocional, per la qual cosa, són aspectes que s'han de tenir en compte a l'hora de crear una proposta de museïtzació.

Com veurem més endavant, en l'anàlisi de referents (apartat 4.2.), actualment hi ha molts refugis que es poden visitar i que han estat museïtzats. En termes generals, els elements museogràfics es van repetint en molts d'aquests espais: panells, audiovisuals, exposició d'objectes, etc., d'una manera més o menys rica depenent de la proposta. Malgrat molts refugis coincideixen en aquests elements, potser la importància recau en com s'explica el contingut i l'espai. És evident que la museografia té el seu protagonisme però sense un bon guió museològic i una explicació dels fets des d'un punt de vista objectiu i fidedigne, ens allunyem del significat que té el propi espai. En el cas del Museo-Refugio de Cartagena, un exemple de refugi amb una museografia molt rica, S. Jaén

²² Coma Quintana, Laia; Rojo Ariza, Maria del Carmen. «Arqueología y museografía didáctica en los aeródromos de guerra (1936-1939)» *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 2010, Núm.4, p. 172.

(2016) indica que “en todo este discurso museográfico encontramos errores didácticos, como el hecho de que no haya un hilo conductor que guíe la exposición. También hay equívocos históricos que intencionadamente o no, tergiversan la historia e impiden que podamos conocer las causas que provocaron la guerra”²³, referint-se a aquesta discordança entre el disseny museològic i el museogràfic.

3.3.2. Museografia de les emocions

Les emocions juguen un paper molt significatiu a l’hora de crear discursos per explicar el patrimoni. A vegades aquestes emocions sorgeixen soles entre els visitants, però també es poden potenciar i fer servir com una estratègia de comunicació i vincle amb el públic a través d’estímul. Tot i que cada individu experimenta les emocions i sensacions d’una manera única i diferent als altres, aquestes poden ser de tot tipus; des de les emocions més positives com el plaer, fins a les més negatives com la repulsió o indignació.

Sensibilitzar al públic amb qüestions relacionades amb el patrimoni bèl·lic, la memòria històrica o uns fets traumàtics, és la millor manera d’absorbir coneixements i, sobretot, de crear interès. Com indiquen J. Santacana i T. Martínez, “comprender el pasado solo es posible mediante importantes dosis de empatía, y el conocimiento y aprendizaje de la historia a través del patrimonio cultural se desarrolla y crece mediante reacciones empáticas que tenemos hacia personas y escenarios que existieron en el pasado”²⁴.

Per afavorir l’impacte emocional en l’àmbit museogràfic, es poden utilitzar recursos que estimulin els sentits, com les imatges i fotografies, la música o els sons, les olors, el tacte, i gairebé sempre són més efectives si es fan a partir de les fonts primàries. Tots

²³ Jaén Milla, Santiago. «Didáctica y museografía aplicada a los refugios de la Guerra Civil Española». *Patrimonio y educación. Una propuesta integradora*. Universidad de Granada: Grupo de investigación Patrimonio y Educación, 2016, p. 68.

²⁴ Santacana Mestre, Joan; Martínez Gil, Tània. «El patrimonio cultural y el sistema emocional: un estado de la cuestión desde la didáctica». *ARBOR, Ciencia, pensamiento y cultura*, 2018, Vol. 194-788, p. 7.

els sentits són capaços d'activar-nos la memòria i la imaginació, fer-nos recordar, empatitzar, etc., però cal trobar les eines adequades.

3.4. Barcelona sota les bombes²⁵

La GCE va suposar la recerca de noves estratègies militars. “Durant la Primera Guerra Mundial s’havien fet servir zepelins (sic) per llançar bombes sobre l’enemic, però les conseqüències d’aquests bombardejos havien estat poc significatives.”²⁶ La guerra a Espanya va suposar la utilització de tàctiques navals però el llançament de bombes es va convertir en l’acció principal i es va utilitzar sistemàticament en contra de la població civil, per generar por, caos, terror i desànim. Només en el primer bombardeig a Barcelona, el 13 de febrer de 1937, que tenia com a objectiu la fàbrica Elizalde situada a l’Eixample dret, van morir 18 víctimes i va deixar 18 ferits²⁷ en caure les bombes al barri de Gràcia.

Prèviament, cap a finals de 1936 i sobretot a partir del 1937, la societat ja havia començat a conscienciar-se de la magnitud de les conseqüències que podien tenir els bombardeigs sobre l’entramat urbà de les ciutats i sobre la mateixa població. La primera ciutat en patir-los va ser Madrid. Barcelona, veient el que passava a la capital espanyola, va començar a buscar alternatives per protegir-se.

La seva resposta va ser la resistència, la “voluntat i capacitat de defensar-se gràcies a la participació individual i col·lectiva, tant a nivell institucional, polític, sindical i militar com associatiu”²⁸. La creació de la Junta de Defensa Passiva, que neix a partir de la comissió d’Urbanització i Obres creada per l’Ajuntament de Barcelona, no va arribar fins el dia 9 de juny de 1937. Consistia en la

²⁵ Íñiguez, David; Gesalí, David; Casals, Josep R. «Sota les bombes. Els atacs aeris a Catalunya durant la Guerra Civil». Barcelona: Angle Editorial.

²⁶ Pujadó, Judit. (2008). «El llegat subterrani». Badalona: Ara Llibres, sccl, p. 21.

²⁷ Gesalí, David; Íñiguez, David. *Op. Cit.*, p. 90.

²⁸ Gesalí, David; Íñiguez, David. *Ibid.*, p. 197.

protecció dels ciutadans en l'àmbit preventiu, assenyalant normes i instruccions per evitar els danys a causa dels bombardeigs i creant els mitjans idonis per a aquesta fi.²⁹

Abans, però, la gent ja havia començat a mobilitzar-se per sí sola veient l'emergència de la situació. "Els veïns començaven a demanar informació a les autoritats sobre com construir refugis".³⁰ Alhora, ja s'havien instal·lat algunes sirenes als carrers de la ciutat i "habilitat alguns túnels i les estacions de metro i tren de la ciutat: Gran Metro, Metro Transversal, Ferrocarril de Sarrià i el ramal sense ús que anava de l'estació de Gràcia a l'avinguda del Tibidabo, els túnels en construcció de la línia Caminos de Hierro del Norte (a la Meridiana) i, fins i tot, l'aqüeducte de Montcada."³¹

Des de l'inici de la guerra fins a mitjans de 1937 "es van redactar i imprimir els documents que pretenien difondre entre la ciutadania els consells imprescindibles per fer refugis, per protegir-se dels gasos i per oferir les primeres cures en cas d'haver-hi ferits³². L'Ajuntament de Barcelona va publicar «Refugis, defensa passiva antiaèria» i «Reglament de defensa passiva de Barcelona». La Junta de Defensa Passiva de Catalunya publicà «Normes generals i instruccions tècniques».

²⁹ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, pp. 18.

³⁰ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 69.

³¹ Pujadó, Judit. *Ibid.*, p. 36.

³² Pujadó, Judit. *Ibid.*, p. 41.

Tot i així, la població ja s'havia auto-organitzat i auto-finançat prèviament per construir refugis antiaeris arreu de la ciutat. A mesura que els bombardejos augmentaven, la societat més es mobilitzava. Entre les institucions i civils, es calcula que “el juny de

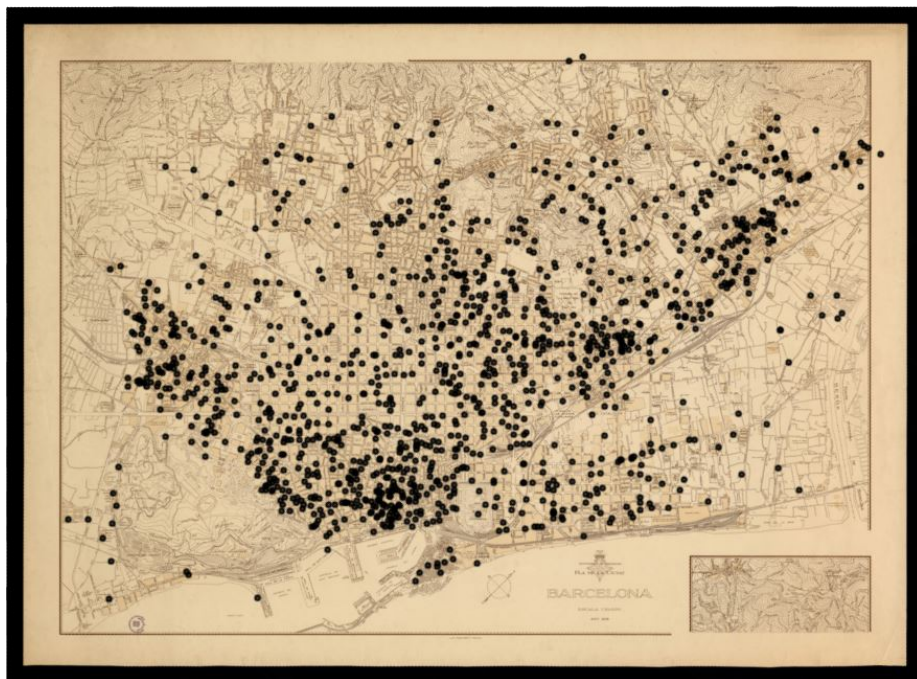

FIGURA 6. Mapa de Barcelona amb la ubicació dels refugis antiaeris.
 Font: <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/refugis/ca/>

1937 s’inicia la construcció de 300 refugis i dos mesos més tard, a l’agost, la xifra es dobla”³³. Durant l’estiu, es van crear les Juntes de Defensa Locals, per decret de la Generalitat de Catalunya, que obligava a cada localitat a establir un pla de defensa per a la seva població.³⁴ Tanmateix, molts d’aquests refugis no van poder acabar-se degut a la manca de materials i les dificultats que presentava la situació.

El 16 de juliol de 1938 van quedar registrats en un atlas 1.293 refugis³⁵ només a la ciutat de Barcelona. Més de 2.000 refugis arreu de Catalunya entre els anys 1936 i 1939. Aquestes xifres indiquen el que va suposar la guerra i el que concretament van suposar els bombardeigs com a estratègia militar. Els refugis són el testimoni de la mobilització de la població, de la capacitat organitzativa i la participació de tothom, “un compromís ètic de solidaritat”³⁶, un fenomen i una tasca col·lectiva.

³³ Gesalí, David; Íñiguez, David. *Op. Cit.*, p. 210.

³⁴ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 41.

³⁵ Miró i Alaix, Carme; Ramos i Ruiz, Jordi. «Els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1973). Una nova visió des de l’arqueologia d’intervenció». *Ex novo: revista d’història i humanitats*, [en línia], 2011, Núm. 7, p. 63, <https://www.raco.cat/index.php/ExNovo/article/view/250698> [Consulta: 22-10-2020].

³⁶ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 86.

3.4.1. El refugi de la plaça Tetuan

El refugi antiaeri objecte d'estudi, es troba situat a l'actual plaça de Tetuan de Barcelona, abans coneguda, en temps de guerra i fins 1939, com a plaça d'Hermenegildo Giner de los Ríos. Al refugi se li va atorgar el nº41 de la ciutat.

El projecte del refugi, segons els documents recuperats a través de l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona (annex 1), es va iniciar l'abril de 1937, en que es presenta una memòria, els primers plànols i un pressupost aproximat. En aquests documents, per tant, es presentaren algunes de les característiques que tindria el futur refugi. Ja des d'un primer moment, la construcció d'aquest ja es va fer amb la intenció de poder-lo utilitzar per altres funcions un cop acabés la guerra, com la resta de refugis. Va ser construït per a una capacitat d'unes 2.548 persones, gràcies a les 4 seccions en que estaria dividit, independents entre elles. Cada secció estaria formada per una galeria principal amb una escala a cada extrem (s'intentava que cada refugi tingués dos entrades per si una quedava bloquejada pels efectes d'un bombardeig) i sis galeries més perpendiculars a la principal. La intenció, a més a més, era recobrir el refugi de formigó i blindar-lo amb ferro i afegir una capa de terra comprimida estreta de la mateixa excavació.

Un document de l'AMCB del dia 26 d'abril de 1937 mostra el primer pressupost desglossat del refugi, mostrant primer el pressupost de només una de les quatre seccions fent un total de 183.231'83 pessetes, comptant la instal·lació de l'aigua, la construcció d'uns lavabos, bancs de fusta, entre d'altres. Pel que fa al total de les 4 seccions, comptant les canonades, les galeries de ventilació o les xemeneies, el pressupost total era de 831.182'59 pessetes (annex 1, figura 2).

El 13 de maig el projecte és aprovat i el 7 de juny, una mica més endavant, s'indica com la data en que s'iniciaren les obres de construcció (annex 1, figura 3).

Tot i aquestes informacions, se sap que les característiques del refugi es van acabar reduint a només dues seccions i, per tant, això també modificava el pressupost. "Hem de tenir en compte que tots els plans de defensa passiva no es feien en temps de pau, sinó

amb la guerra a sobre”³⁷, per tant, tot podia canviar en qualsevol moment. Tot i les modificacions del projecte original, va ser un dels refugis més costosos que es van construir a Barcelona³⁸. En un dels documents es pot veure el pressupost desglossat d’una de les dues seccions del refugi, indicat com a “Solució B” (annex 1, figura 4).

En un dels plànols es pot veure també com havien de ser aquestes dues seccions del refugi. Una de les dues entrades es trobaria entrant a la plaça Tetuan baixant pel passeig de Sant Joan i l’altra en el sentit oposat, entrant a la plaça però pujant pel mateix passeig (annex 1, figura 5).

Un altre document de l’AMCB de l’agost de 1937 titulat “Memòria de defensa antiaèria. La tasca de l’Ajuntament de Barcelona” (annex 1, figura 6), escrit per Manuel Muñoz Díez³⁹, el conseller i regidor d’Urbanisme i Obres, el refugi de la plaça Tetuan, es considerava un refugi de caràcter general i que l’Ajuntament de Barcelona estava construït com el de la plaça del Sol al barri de Gràcia, el de la plaça de Francesc Magrinyà a la Barceloneta o el del carrer de la Independència 15, entre d’altres. Tal i com indica Andreu Besolí (2004), l’Ajuntament de Barcelona i la Generalitat de Catalunya van treballar conjuntament amb la Junta de Defensa Passiva per construir aproximadament un centenar de refugis.⁴⁰ El nº 41 seria un dels pocs que va construir l’Ajuntament i que es conserva actualment. Per tant, es vol ressaltar la seva excepcionalitat.

J. Pujadó (2008) a «El llegat subterrani», fa una classificació dels diferents tipus de refugis que es van anar construït a la ciutat. N’hi havia que es construïen dins d’habitatges de nova construcció, d’altres en edificis ja construïts, refugis de galeria de mina o

³⁷ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 47.

³⁸ Besolí i Martín, Andreu. «Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2004, Núm. 2, p. 196, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921> [Data de consulta: 2-06-2020].

³⁹ Manuel Muñoz Díez també va ser un sindicalista al capdavant de la Junta de Defensa Passiva de Barcelona.

⁴⁰ Besolí i Martín, Andreu. *Op. Cit.*, p. 185.

refugis en solars no edificats, com seria el cas del refugi de la plaça Tetuan. Aquest tipus se'n van construir en moltes places i estaven pensats per a un ús col·lectiu.

Era imprescindible reforçar bé el sostre d'aquesta mena de refugis, perquè, com que al damunt no tenien cap altra edificació, la trajectòria de la bomba no seria destorbada i, per tant, no tindria la protecció que oferien les diverses plantes superiors. Aquesta protecció es podia aconseguir sobreposant lloses de formigó armat, sorra i grava. Als refugis hi havia cel·les que es comunicaven per un passadís i tenien escales a cada extrem.⁴¹

Finalment, es té constància que només es va construir la secció superior del refugi, reduint les quatre seccions inicials a només una. L'escassetat dels mitjans de transport, la manca de determinats materials, del rendiment del personal de treball així com de la situació d'alarma generalitzada, van impedir fer el refugi com estava previst en un primer moment. Com va passar amb molts d'altres, es van voler utilitzar després de la guerra per a altres finalitats. En el cas del de la plaça Tetuan, el franquisme va proposar utilitzar-lo com a escola però mai es va arribar a reobrir.

L'any 2004 es va obrir el refugi per poder rodar a la sèrie documental "Zona Roja", sobre la GCE. En aquell moment, es va comprovar que el refugi es conservava en molt bon estat, exceptuant una part que havia quedat malmesa degut a les obres de construcció de la línia 2 del metro de la ciutat. Encara avui en dia es pot apreciar la zona de serveis i els urinaris, la zona de la cuina, bancs de fusta, mobles, penjadors de roba, etc.⁴²

Fins al moment, no s'ha presentat cap projecte de museïtzació que permeti la seva visita, el qual no significa que no hi hagi la voluntat de que així sigui per part d'algunes institucions com l'Arxiu del Fort Pienc o el Taller d'Història de Gràcia. El refugi, com

⁴¹ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 52.

⁴² Besolí i Martín, Andreu. *Op. Cit.*, p.196.

molts altres, forma part d'una memòria que ha estat silenciada durant molts anys, “cal sensibilitzar la societat sobre el tema de les restes de la guerra”⁴³.

4. Estat de la qüestió

A continuació, es realitzarà un diagnòstic de la situació del refugi mitjançant dues eines principals. La primera és l'anàlisi DAFO, per trobar les debilitats, amenaces, fortaleses i oportunitats de la proposta. Ajudarà a fer un anàlisi global del refugi com del seu entorn.

D'altra banda, s'utilitzarà l'eina *benchmarking* o anàlisi de referents. Amb aquesta, podrem analitzar com alguns refugis han estat museïtzats, quin funcionament tenen i amb quins elements museogràfics compten. En conjunt, servirà per inspirar el projecte i veure quins recursos poden ser interessants per a la creació de la nostra proposta.

⁴³ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 32.

4.1. DAFO

- Convertir el refugi en un refugi més a partir d'aquesta proposta de museïtzació.
- Els accessos originals al refugi estan tapiats i en molt males condicions.
- No s'han trobat testimonis orals en relació al refugi de la plaça Tetuan que puguin servir com a font d'informació.

DEBILITATS

FOTALESES

- El refugi de la plaça Tetuan encara no ha estat objecte de cap projecte ni proposta de museïtzació. Per tant, aquesta proposta actuarà com una resposta a aquesta mancança.
- Convertir la plaça Tetuan, considerada sobretot com una zona de pas, en un punt de trobada cultural i donar visibilitat a un patrimoni amagat sota la plaça.
- Crear un vincle entre el refugi, la seva història i la ciutat.
 - Els refugis antiaeris de la GCE han rebut molta atenció a nivell de recerca. Hi ha molta base documental que serà de molta ajuda per la construcció de la proposta.

- Ja hi ha altres refugis antiaeris a la ciutat de Barcelona on s'hi ha realitzat un pla de museïtzació i ofereixen visites i altres activitats al públic.
- La qüestió de la guerra civil i les víctimes que va deixar continua essent una ferida oberta per a moltes famílies.
- La crisi econòmica generada per la COVID-19 provocarà la falta de finançament de projectes de caràcter cultural i patrimonial.
- La situació provocada per la COVID-19 no pot assegurar una gran afluència de visitants a aquest tipus d'espais (considerant els visitants una font de finançament).

AMENACES

OPORTUNITATS

- L'obertura i museïtzació del refugi de la plaça Tetuan és un desig existent des de fa anys per part d'alguns membres de l'associació de veïns del districte del Fort Pienc i de l'Arxiu del mateix.
- El refugi es troba en una ubicació molt cèntrica i concorreguda i això pot afavorir l'afluència de visitants.
- La plaça Tetuan és una zona de pas i ofereix l'espai suficient com per crear un accés adequat per al refugi així com un punt de trobada amb els visitants.

4.2. Anàlisi de referents

A continuació, es trobarà una explicació més profunda i detallada d'alguns refugis museïtzats a l'estat Espanyol que poden servir com a referents per a la creació de la nostra proposta. Aquests es troben endreçats de més propers a més llunyans geogràficament, per tant trobarem primer els de Barcelona, Catalunya i finalment els de la resta del territori espanyol.

Abans, però, és important recordar els dos tipus d'actuacions que s'han aplicat a Espanya a l'hora de dissenyar aquests projectes per ensenyar els refugis al públic i que Andreu Besolí en fa un breu anàlisi a «El estudio y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española: el caso del Refugio-Museo de Cartagena»⁴⁴

Per una banda, l'autor destaca aquells refugis que han estat rehabilitats i que un cop oberts al públic ofereixen visites puntuals prèviament concertades. Pel que fa a la presentació de l'espai opten per un estil museogràfic més aviat senzill, sense gaire floritures que fa destacar la dimensió més emocional i sensible de l'espai, que sovint parla per si sol.

D'altra banda, el segon tipus d'actuació s'enfoca més en la idea de museu i s'inclouen equipaments d'intermediació entre l'espai i el visitant. S'acostumen a trobar objectes originals, escenografies i atrezzo, sistemes sonors d'ambientació o dramatització, elements audiovisuals o informàtics, etc.

A continuació, s'analitzaran exemples de tots dos tipus d'actuacions.

⁴⁴ Besolí i Martín, Andreu. «El estudio...». *Op. Cit.*, p. 10-12.

1. Refugi antiaeri de la Plaça del Diamant, Barcelona

“Gràcia no oblida, recuperem el refugi de la plaça del Diamant” va ser l’emblema de la iniciativa impulsada pels alguns veïns de la Vila de Gràcia que reclamaven la recuperació del refugi antiaeri 232, l’any 1999. Entre els diversos punts que es tractaven en el manifest, es demanava que el refugi es convertís en una “eina didàctica per treballar la pau i la resolució de conflictes amb els joves i les joves” i que l’espai servís per a “l’exposició de les realitats i situacions històriques, la reflexió, el debat, el desenvolupament d’activitats lúdiques i culturals... tota mena d’activitats que comportin el treball i la presència de la pau al barri”⁴⁵. A partir d’aquell moment, es van realitzar tota una sèrie de passos per a l’habilitació i l’adaptació que van durar fins als inicis de l’any 2007, quan el refugi s’obria definitivament al públic per realitzar-hi visites guiades gràcies al Taller d’Història de Gràcia.

Recuperat, per tant, a partir de la reivindicació ciutadana, el refugi encara es pot visitar en l’actualitat. Només es pot fer mitjançant una visita guiada d’una hora de duració passant per l’exterior del refugi, és a dir, la plaça del Diamant, i les galeries de l’interior. Cal destacar, en aquest punt, que el que fa rica la visita és l’explicació del guia ja que sobretot l’interior de l’espai està despulat d’elements museogràfics. Només s’hi poden trobar petites cartel·les en punts específics que indiquen detalls de la història del refugi, la seva capacitat, etc., o un enllumenat que tot i que és molt més potent que el que trobaríem l’any 1937, intenta ser fidel a l’original. Pel que fa a l’exterior, hi ha un element força interessant a esmentar. Les portes dels dos accessos al refugi són uns panells desplegable que serveixen per il·lustrar molt millor l’explicació introductòria de la visita. Aquests panells, ocupen poc espai i poden substituir la falta de museografia de l’interior. Finalment, en els blocs que s’han habilitat com a entrades de l’edifici, s’hi han gravat a les parets de vidre, reculls de testimonis de l’època amb les seves experiències durant els bombardeigs i el resguard que van haver de buscar en moltes ocasions al refugi.

⁴⁵ Contel i Ruiz, J.M. (2008). Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència. Barcelona: Taller d’Història de Gràcia, pp. 215.

FIGURA 7. Refugi de la plaça del Diamant. Entrades i interior. Font: Maria López

2. Refugi antiaeri 307 del Poble-Sec, Barcelona

El refugi antiaeri 307, situat al carrer Nou de la Rambla, al barri Poble-sec, és probablement un dels refugis més coneguts de la ciutat de Barcelona. En la seva museïtzació, ara ja fa més d'una dècada, s'hi va incloure tot tipus d'elements museogràfics que faciliten la difusió de la informació als visitants: panells explicatius tant a l'entrada com a l'interior del refugi, un audiovisual, projeccions als murs, etc.; elements que encara es mantenen en l'actualitat. La situació actual provocada per la COVID-19 ha fet que les visites guiades, que abans eren obligatòries, ara quedin eliminades del programa d'activitats fins a proper avís. El recorregut de la visita,

per tant, es fa de manera lliure per l'interior tot i que es fa una breu explicació a l'entrada, a l'exterior del refugi. A més a més, és considerat un Bé d'Interès Local (BCIL) i forma part de diversos itineraris, activitats i rutes relacionades amb la GCE.

Des de la seva museïtzació, l'espai és gestionat pel MUHBA (Museu d'Història de Barcelona) que, a més a més, es dedica a la recerca i documentació dels refugis antiaeris de Barcelona. Una empresa externa de serveis culturals i educatius gestiona el dia a dia del refugi, en realitza les visites guiades, els tallers educatius, etc.

3. Refugi antiaeri de la placeta Macià, Sant Adrià del Besós

Aquest refugi és l'exemple per excel·lència d'una museïtzació inclusiva. L'any 2003 es va declarar Bé d'Interès Local i va ser museïtzat l'any 2008 després de ser rehabilitat per a les visites. El seu objectiu és que el refugi serveixi com una eina pedagògica de memòria. La visita es pot realitzar de manera lliure o guiada, però en tots dos casos és gratuïta; en la seva pàgina web⁴⁶ es deixa clar que la visita al refugi ha de ser accessible per a tothom, independentment de les condicions físiques, econòmiques i culturals de cada persona.

És per això que, a més a més, els recursos que es presenten a l'interior de l'espai responen a les diferents realitats en les que viu el públic. És un espai accessible i inclusiu. Entre els aquests recursos museogràfics, es poden trobar panells explicatius retro-il·luminats per no enlluernar a persones de baixa visió. S'hi poden trobar projeccions audiovisuals amb subtítols per a persones sordes, maquetes tàctils o un mapa del refugi amb relleu. Els textos no només estan escrits en català i castellà sinó també amb Braille. La lletra dels textos és de mida

FIGURA 8. Refugi placeta Macià. Sant Adrià de Besós.
Font: Josep Maria Contel.
(<http://refugisantiaerisdebarcelona.blogspot.com/>)

⁴⁶ Refugi antiaeri de la placeta Macià de Sant Adrià del Besós. Disponible a: www.refugi.sant-adria.net [Data de consulta: 3/03/2021]

gran i a una alçada accessible per a persones en cadira de rodes. Pel que fa a la mobilitat reduïda, en el moment de la intervenció es va instal·lar una rampa elevadora per facilitar el moviment per l'interior del refugi.

Per últim, el nivell de la informació que s'ofereix als panells està adaptat al nivell de 6è de primària per millorar la comprensió de la majoria del públic. El públic escolar s'intenta potenciar d'aquesta manera, però també mitjançant tallers i el projecte pedagògic de la qual la visita al refugi en forma part juntament amb altres indrets de la ciutat i que té com a objectiu la reflexió envers la GCE.

4. Refugi antiaeri de l'estació de La Garriga

“És precisament l'angoixa i l'absurditat de la guerra el que pretén posar de manifest recuperació del refugi antiaeri”⁴⁷. Aquest va

FIGURA 9. Refugi antiaeri de l'estació de La Garriga. Font: Passejada virtual (captura de pantalla).

ser i és un dels objectius de la revaloració del refugi antiaeri de l'estació de la Garriga, a la comarca del Vallés Oriental. Aquest refugi de la guerra compta amb 110 metres de galeries visitables acompanyades d'alguns elements museogràfics com plafons, audiovisuals i algun element d'*atrezzo*.

El refugi es pot visitar mitjançant visites guiades programades cada més i amb cita prèvia, però també en moments puntuals de l'any es pot fer

⁴⁷ Refugi antiaeri de l'estació de la Garriga. Disponible a: www.visitalagarriga.cat [Data de Consulta: 3/03/2020]

mitjançant una visita teatralitzada. En el cas que no es pugui visitar el refugi presencialment, existeix l'opció de fer-hi una “passejada virtual”.

A la Garriga es poden realitzar diversos itineraris culturals, el refugi forma part de “l'itinerari de patrimoni i memòria” en que es poden visitar també altres espais relacionats amb els bombardegis i la GCE.

Per últim, des del refugi s'ha dissenyat una proposta didàctica especialment per a alumnes de 2n d'ESO i Batxillerat per treballar la GCE no només en la mateixa visita a l'espai sinó que també a classe.

5. Refugi antiaeri de Flix

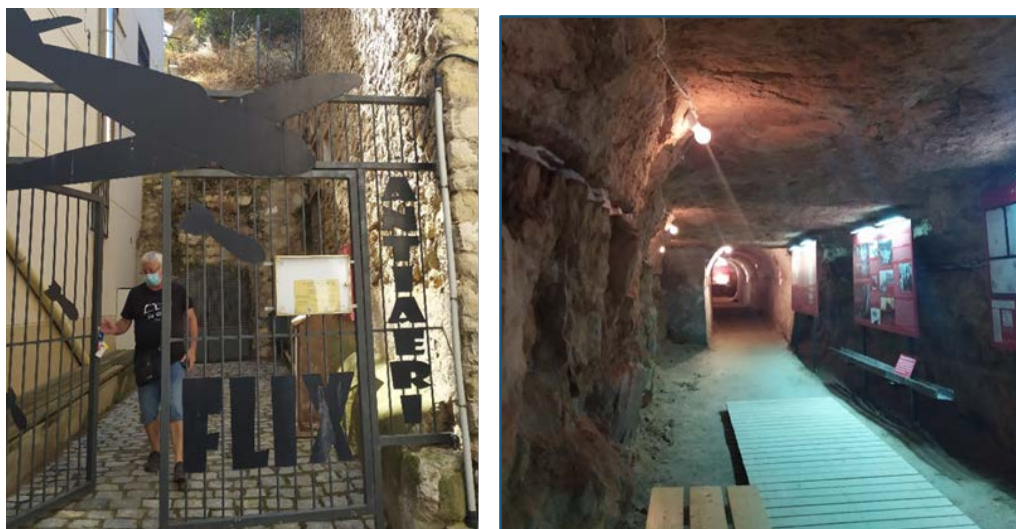

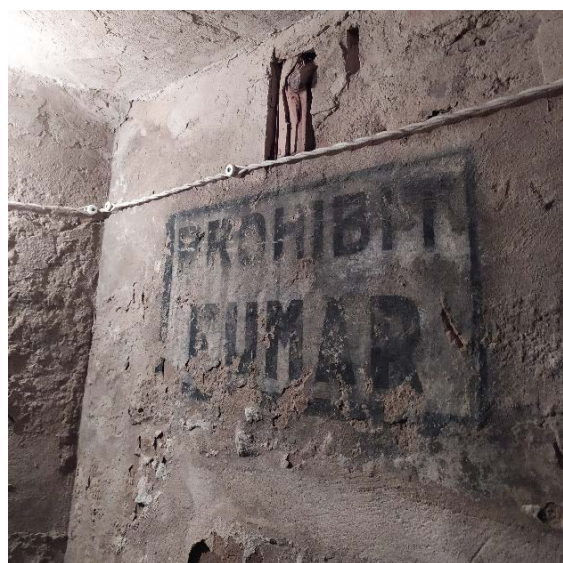
FIGURA 10. Refugi antiaeri de Flix. Entrada i interior. Font: Maria López.

L'any 2007, a Flix, es troba l'entrada a un dels diversos refugis antiaeris que encara es conserven des de la GCE. Gràcies a l'associació La Cana i amb l'ajut de l'Ajuntament del municipi, s'inicia un procés de recuperació de l'espai i és museïtzat. Actualment, es continuen realitzant visites guiades i rep un públic força ampli. Cal destacar la museografia que presenta el refugi com un dels elements més interessants pel nostre projecte. Tenint en compte que és un refugi força petit, compta amb panells i cartel·les explicatives, un audiovisual, amb l'exposició d'alguns objectes com una bomba o una de les sirenes que alertaven de la imminència dels bombardegis i un sistema d'enllumenat fidedigne a l'original

que, juntament amb el sistema de so de l'audiovisual, simulen la caiguda de les bombes.

En termes generals, no és una museografia gaire complexa però ajuda i reforça el discurs. El que el millora i l'arrodoneix és l'explicació, la visita guiada obligatòria per poder visitar-lo que ofereix, però, tot tipus de detalls per comprendre millor l'espai en que l'espectador es troba.

6. Refugi antiaeri d'Agramunt

El refugi antiaeri es va construir el 1938 dins de l'església romànica de Santa Maria d'Agramunt. Es va aprofitar l'espai que ocupava una antiga cripta de l'església per ampliar-la i convertir-la en refugi durant la guerra. L'any 2008, gràcies a l'Ajuntament del poble i a Memorial Democràtic, es rehabilita per poder-lo ensenyar al públic i convertir-se en un Espai de Memòria Democràtica.

L'interior del refugi està format per més de 50 metres de passadissos i compta amb una museografia senzilla, basada sobretot en panells explicatius, però que explica la història del refugi en diferents àmbits temàtics.

FIGURA 11. Refugi antiaeri d'Agramunt. Font: Maria López.

La visita és sempre guiada i amb cita prèvia. Es pot realitzar els matins del cap de setmana i dura aproximadament uns 45 minuts combinant les explicacions del guia i la lectura dels panells per un mateix.

És un espai únic degut a que es troba en una localització com és l'interior de l'església. En els processos de rehabilitació es va intentar conservar part dels elements originals com és el sistema d'enllumenat, part del terra del refugi o un cartell en un dels murs que diu "Prohibit fumar". Alguns altres, però, s'han hagut de reforçar amb elements nous degut a la mala conservació que presentaven quan el refugi es va reobrir.

7. Refugi Antiaeri d'Albacete

Tot i que l'any 2000 el refugi antiaeri d'Albacete, construït l'any 1937, ja es podia visitar pel públic, no va ser fins l'any 2007 que es va habilitar per convertir-se en el "Centro de Interpretación y Sensibilización para la Paz". L'any 2011, però, s'anunciava el seu tancament degut a problemes pressupostaris. L'any passat, el 2020, s'estaven realitzant unes obres de millora de l'espai ja que presentava filtracions d'aigua i es volia millorar l'estat de l'Oficina d'Informació Turística d'Albacete, ubicada a la meixa plaça del Altozano, com el refugi. La crisi de la Covid-19, va paralitzar les obres.

Durant el període en que el centre va estar obert al públic es podien visitar els diversos passadissos del refugi. Cada un d'aquests, estava dedicat a un tema relacionat amb la guerra com els conflictes internacionals, moviments socials o la societat enfront de la violència. Una de les galeries estava dedicada especialment a la cultura de la pau, la no violència i als drets humans.⁴⁸ A més a més, un altre dels espais albergava les exposicions temporals del centre.

Aquest és un clar exemple d'espai que, a diferència dels altres, s'ha volgut dedicar a explicar altres qüestions a més de la història del mateix refugi. L'objectiu també era parlar de qüestions relacionades amb la guerra, en termes generals, i promoure la pau.

⁴⁸ Jaén Milla, Santiago. *Op. Cit.*, p. 70.

8. Refugio-Museo de Cartagena

És un dels refugis antiaeris més grans de la ciutat de Cartagena, va arribar a tenir una capacitat de fins a 5.000 persones. La seva reobertura al públic va ser l'any 2004 dins del marc de “Cartagena, Puerto de Culturas”, un projecte que engloba diversos projectes patrimonials històrico-culturals per potenciar la ciutat a nivell turístic.

FIGURA 12. Refugi antiaeri de Cartagena. Font: Fotografia murciaturística.es

La visita al refugi consisteix en un itinerari tancat, amb una bona senyalització i el recorregut es pot realitzar lliurement o a través d'una visita guiada. Compta, a més a més, amb una ampla gama de recursos que fan el refugi molt ric museogràficament. Amb un fil conductor temàtic es narren diferents fets en relació al refugi i a la guerra civil mitjançant panells explicatius, alguns retro-il·luminats, vitrines amb objectes i documents originals de l'època, petites escenografies amb siluetes de cartró i elements d'*atrezzo*. Compta també amb un mapa interactiu dels refugis de la zona, recursos audiovisuals i efectes sonors.⁴⁹ És un tipus d'actuació que pretén apropiarse a la idea de museu, com comentava anteriorment Andreu Besolí.

9. Refugi antiaeri d'Almería

L'any 2006, s'inaugurava l'obertura d'un conjunt de refugis antiaeris a Almeria, interconnectats la majoria d'ells a l'interior, i formen part de la Xarxa d'Espais de Memòria Històrica de la Junta d'Andalusia des del 2003. Després de la rehabilitació dels espais, es va procedir a dissenyar un projecte de museïtzació força complet. Entre tots els elements museogràfics que es van

⁴⁹ Besolí i Martín, Andreu. *Op. Cit.*, p. 14-15.

incorporar, es va proposar estructurar els espais segons els estats emocionals pels que passaven les persones que es refugiaven a l'interior, com l'alarma, l'esperança, la por, etc.⁵⁰ Es va voler tractar el discurs museològic des de les sensacions i les emocions humanes en una situació com la dels bombardeigs aeris, per a que el visitant ho contemplés d'una manera encara més propera.

La visita guiada és obligatòria, degut al recorregut llarg i laberíntic dels refugis, amb gairebé 1 km de passadissos, amb un preu de 3€l'entrada general i 2€la reduïda. Pel que fa als recursos museogràfics destaquen, sobretot, els elements d'*atrezzo* i la recreació d'alguns dels espais originals del refugi com la despensa, el quiròfan o l'habitació de Langle, l'arquitecte que va construir els refugis durant la guerra.

4.2.1. Síntesi de l'anàlisi de referents

L'anàlisi anterior de diferents refugis antiaeris museïtzats arreu del territori espanyol, ens serveix per agafar referències per a la nostra proposta. Quins elements són interessants per al meu projecte?

En primer lloc, del refugi de la plaça del Diamant, sembla adient el tipus d'accés que es va habilitar al refugi. Els dos blocs de vidre situats a la plaça així com les frases de testimonis enganxades amb vinil, poden servir de referència per l'accés el refugi de la plaça Tetuan. Del refugi 307, cal tenir en compte el model de gestió que en fa el MUHBA. Del refugi antiaeri de Sant Adrià, sembla interessant l'accessibilitat de l'espai per a tots els públics. Del refugi antiaeri de La Garriga, el punt més suggerent que caldria considerar per a aquest projecte són els seus itineraris i la importància de combinar diferents espais patrimonials que parlen d'un mateix tema. Per últim, de la visita al refugi de Flix, un punt a tenir en compte va ser l'aproximació d'un bombardeig al visitant mitjançant efectes visuals, lumínics i sonors.

⁵⁰ Cutillas Victoria, Benjamin; Ortega Gómez, Maria del Mar. «Los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española: Arqueología Contemporánea como un patrimonio más de las ciudades». *V Encuentros Internacionales del Mediterráneo*, 2017, p. 189-201.

5. Pla de treball

En la taula següent es troben les tasques i activitats que s'han anat realitzant al llarg dels mesos per a la producció del projecte. La taula està dividida en les tres fases principals en que ha consistit la seva realització: la fase de documentació, la fase de conceptualització i la fase d'execució.

TEMPORALITZACIÓ	TASQUES I ACTIVITATS
FASE DOCUMENTACIÓ	
Setembre 2020	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Primera recerca d'informació sobre els refugis antiaeris de Barcelona. ➤ Acotació i concreció del tema del treball.
Setembre 2020	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Trobada amb en Josep Maria Contel, autor del llibre “Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència” (2008) i president de l'Associació Taller d'Història de Gràcia. Em dona indicacions sobre el refugi de la plaça Tetuan i alguna documentació rellevant per al treball.
Octubre 2020	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Visites a l'Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona per extreure informació sobre el refugi de la plaça Tetuan.
Octubre 2020	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Trobada amb l'Albert Folch i Gisela Boronat, encarregats de l'arxiu del Fort Pienc. Aquests, reivindiquen l'interès que hi ha per part del barri de que el refugi de la plaça Tetuan sigui obert al públic.
Octubre - Desembre 2020	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Definició dels objectius. ➤ Aprofundiment en la recerca bibliogràfica. ➤ Revisió del DAFO.

TEMPORALITZACIÓ	TASQUES I ACTIVITATS
	➤ Redacció del marc teòric.
Gener 2021	➤ Correccions del marc teòric.
FASE CONCEPTUALITZACIÓ	
Octubre 2020	➤ Visita al refugi antiaeri de Flix amb en Jaume Massip, president de l'Associació La Cana, des d'on es gestiona el refugi i altres espais de memòria de la zona.
Octubre 2020	➤ Visita guiada al refugi de la plaça del Diamant, a la Vila de Gràcia.
Febrer 2021	➤ Recerca bibliogràfica per la confecció del guió museològic.
Febrer – Abril 2021	➤ Redacció del guió museològic.
Abril 2021	➤ Visita guiada al refugi antiaeri d'Agramunt, Lleida.
Abril 2021	➤ Visita al Centre d'Interpretació del Front del Segre Ermengol Piró, a Alcoletge (Lleida).
Abril - Maig 2021	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Recerca de recursos i materials. ➤ Disseny del guió museogràfic.
FASE D'EXECUCIÓ	
Abril 2021	➤ Xerrada telefònica amb en Xavier Maese, del Servei d'Arqueologia de Barcelona. Aporta alguns detalls molt importants del refugi antiaeri de Tetuan.
Juny 2021	➤ Trobada amb en Felip Solsona, arquitecte que em va ajudar a pressupostar l'accés al refugi.

TEMPORALITZACIÓ	TASQUES I ACTIVITATS
Juny 2021	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Trobades amb la Nerea Moya, dissenyadora d'interiors que m'ha ajudat a dissenyar els plànols i a renderitzar els espais del refugi.
Juny-Juliol 2021	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Definició del model de gestió. ➤ Aproximació pressupostària. ➤ Cronograma d'actuacions. <ul style="list-style-type: none"> ➤ Maquetació. ➤ Revisió del treball i últimes correccions.

6. Proposta de museïtzació del refugi antiaeri de la plaça Tetuan de Barcelona

6.1. Introducció a la proposta

L'objecte principal d'aquesta proposta és la creació d'un pla de museïtzació per al refugi antiaeri de la plaça Tetuan de Barcelona. Per comprendre millor les dimensions d'aquest pla, ha estat necessari aprofundir teòricament sobre algunes qüestions prèvies generals com la història dels refugis antiaeris, els bombardeigs durant la Guerra Civil Espanyola, la museïtzació del patrimoni de conflicte, i d'altres qüestions més específiques com l'estat de conservació del refugi, l'interès històric que té, el seu valor patrimonial, etc.

Un cop realitzat aquest breu recorregut teòric, cal definir pas per pas tot allò que formarà part del pla de museïtzació, des del guió museològic fins a cada un dels elements museogràfics que configuraran la proposta, el pressupost del projecte, el cronograma de treball, les accions de difusió i visibilització del projecte.

6.1.1. Espai

Abans de començar amb la redacció del guió pròpiament, cal fer uns apunts generals sobre l'espai, per saber una mica millor com és i quines característiques presenta. El refugi està situat a la plaça Tetuan (figura 13) i compta de tres accessos diferents. Actualment, els dos accessos originals que es veuen en els plànols estan tapiats. L'altra entrada és una construcció posterior, l'única per la qual es pot accedir al refugi actualment, i consisteix en un pou tècnic situat a la mateixa plaça que condueix al refugi a través d'una escala de gat vertical.

FIGURA 13. Vista aèria de la plaça Tetuan. La fletxa indica la situació del pou tècnic.

És un accés molt complicat de cara a les visites del públic. Per tant, la proposta inclourà l'acondicionament d'una entrada accessible per a tothom.

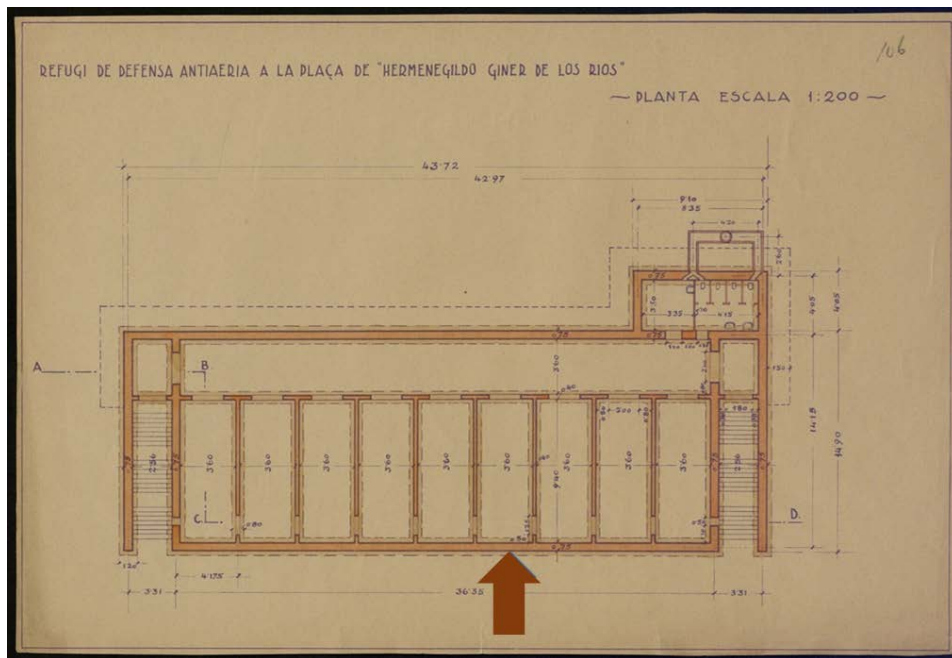

FIGURA 14. Plànol original del refugi. Font: AMCB. (La fletxa sobre el plànol original indica l'entrada a refugi que es correspon amb la petita porta de la Figura 15.)

Per tant, és important saber on se situa aquest pou tècnic, on condueix i amb quin punt del refugi està connectat. Gràcies a algunes fotografies que tenim de l'interior del refugi que es van realitzar l'última vegada que s'hi va accedir s'ha pogut esbrinar que aquest pou tècnic connecta amb una de les galeries petites del refugi.

FIGURA 15. Interior d'una galeria petita i accés actual del refugi. Font: Josep Maria Contel

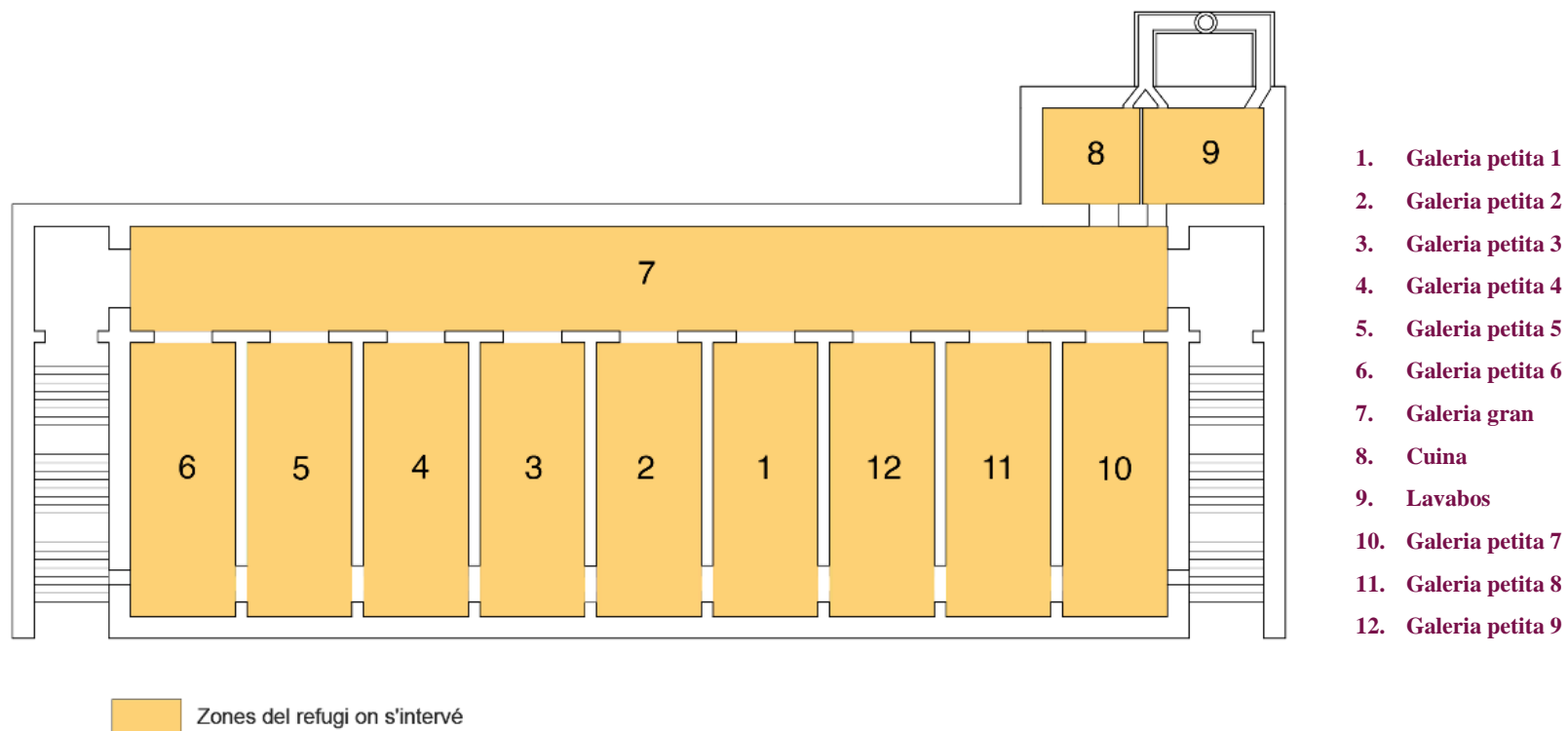

FIGURA 16. Plànol on s'indiquen les zones del refugi que s'utilitzaran per la museïtzació. Font: Maria López

FIGURA 17. Vista de la galeria gran. Font: Josep Maria Contel

El refugi, exceptuant els dos accessos originals esmentats, es conserva en molt bones condicions. Tot i que més endavant es proposarà la rehabilitació i neteja dels accessos i es plantejaran com a possibles sortides d'emergència, no seran espais museïtzables, ni les escales ni les petites sales amb les que connecten. Tota la resta del refugi és l'espai disponible per museïtzar.

L'espai museïtzable té un total de 457,47 m². Està format per una galeria gran que té 128'16 m², 9 galeries petites de 33,84 m² cada una, i la cuina i el lavabo que ocupen un total de 25'08 m².

La distribució dels espais del refugi no només permet una fàcil distribució del contingut i dels elements museogràfics sinó també que el recorregut per realitzar la visita sigui senzill i molt clar. De fet, que les galeries petites estiguin connectades per l'interior d'aquestes, permeten que el recorregut sigui circular, que es pugui començar i acabar la visita en el mateix punt sense pèrdua. Tot i així, com es pot veure el plànol del refugi (figura x), totes les galeries petites connecten amb la galeria gran i, per tant, és possible que el visitant trenqui el recorregut senyalitzat. Però, els àmbits no són cronològics sinó temàtics, per la qual cosa no importarà l'ordre del recorregut.

FIGURA 18. Interior d'una galeria petita. B Cuina del refugi. C. Lavabos del refugi. Font: Josep Maria Contel

7. Guió museològic: la mirada social i humana del conflicte

El guió museològic següent estarà dividit en 8 àmbits diferents. Cada un d'ells narrarà un tema relacionat amb els refugis antiaeris i la GCE. Per una millor organització dels continguts, dins de cada àmbit s'hi podran trobar subapartats per aprofundir en qüestions més concretes relacionades amb el tema de l'àmbit i la localització que tindrà en el refugi. Cal tenir en compte que algun dels àmbits ocuparà més d'un espai en el refugi. (Figura 22)

Per comprendre bé aquesta pauta, s'ha d'entendre què es vol explicar des del refugi. La proposta no es vol centrar tant en la dimensió bèl·lica i militar de la guerra, ja molt explicada en altres espais de memòria, **sinó que vol enfocar-se en la dimensió més social i humana del que va provocar el conflicte**; com la societat va haver-se d'adaptar i organitzar vers una situació que portava la condició humana fins a límits inimaginables.

El refugi de la plaça Tetuan, com la resta d'espais de conflicte, és un testimoni de l'època. De com i perquè es van construir els refugis, de qui els va construir, del què s'hi podia trobar a l'interior, de com s'organitzaven les persones que s'hi refugiaven, del què menjaven, de quines situacions adverses van haver de viure, de com moltes van sobreviure i de com d'altres, desafortunadament, no.

Tot això, servirà per complir amb els dos objectius generals del treball, que si els recordem volen assolir la museïtzació del refugi utilitzant les emocions com a recurs per arribar al públic de la manera més fidedigna possible.

Passos previs per a la construcció :

- A. Quines qüestions volem explicar? Temes preliminars.
- B. Recerca i buidat d'informació bibliogràfica
- C. Creació de diferents àmbits i selecció de temes definitius.
- D. Cerca de fonts primàries testimonials i objectuals per la construcció d'un relat social i humà.
- E. Distribució de continguts i fonts primàries per cada un dels àmbits.

Els àmbits són:

ÀMBIT 0. El refugi 41

ÀMBIT 1. Refugis antiaeris, passat i present

ÀMBIT 2. La ciutat sota les bombes

ÀMBIT 3. Una ciutat subterrània

ÀMBIT 4. La memòria de la guerra

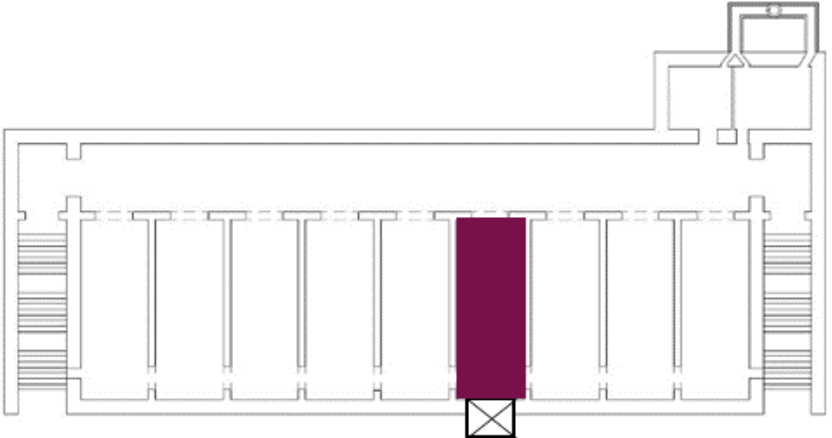
ÀMBIT 5. El dia a dia sota terra mentre plovien bombes

ÀMBIT 6. La misèria en un plat

ÀMBIT 7. Els ulls innocents

ÀMBIT 8. Refugis supervivents, refugis en la memòria

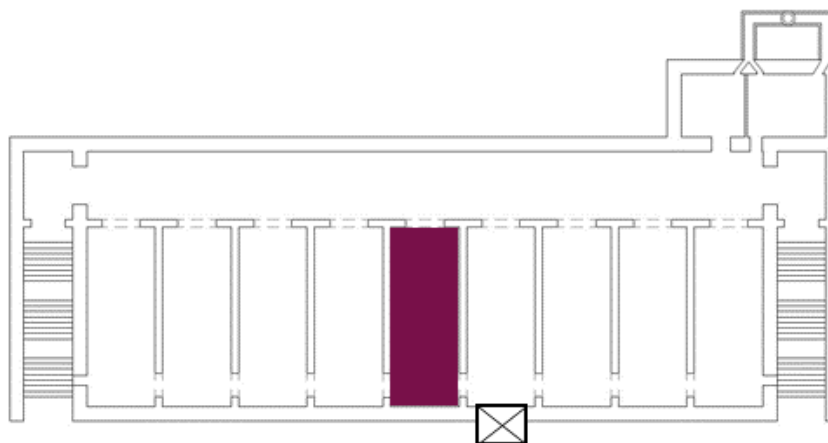
7.1. Àmbits museològics

ÀMBIT 0: El refugi 41	TEMA: Rebuda i comiat
<p style="text-align: center;">LOCALITZACIÓ</p> 	
<p style="text-align: center;">GUIÓ NARRATIU</p> <p>Aquest primer espai serà el primer en el que es trobarà el visitant un cop hagi sortit de l'ascensor. Vol servir com un espai de recepció, de benvinguda i d'espera abans de començar la visita. Serà un espai que constarà de pocs elements museogràfics justament per donar cabuda als grups que entren. Està pensat, sobretot, per a grups escolars, que normalment són uns 20 alumnes aproximadament.</p>	

ÀMBIT 1: Refugis antiaeris, passat i present

TEMA: Introducció als refugis antiaeris

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

- **Els refugis: passat i present**

Aquest àmbit vol servir per posar en context al públic de tot allò que anirà trobant al recorregut. Es vol presentar els refugis des del passat: l'origen, la construcció i el perquè d'això, però també es vol parlar des del present: són espais de memòria i testimonis d'una època que s'han de posar en valor i no s'han de perdre.

A través d'un eix cronològic es repassaran els fets més rellevants relacionats amb els refugis, la guerra i fets posteriors: l'inici i la fi de la guerra, bombardejos, refugis, postguerra, llei de memòria històrica, etc. Aquest "Passat" i "Present" estaran inclosos en aquest eix cronològic però prendran una extensió molt més llarga mentre que d'altres fets només es marcaran en l'eix amb una breu descripció i la data a la que corresponen.

ÀMBIT 1: Refugis antiaeris, passat i present

TEMA: Introducció als refugis antiaeris

• **Contingut de l'eix cronològic:**

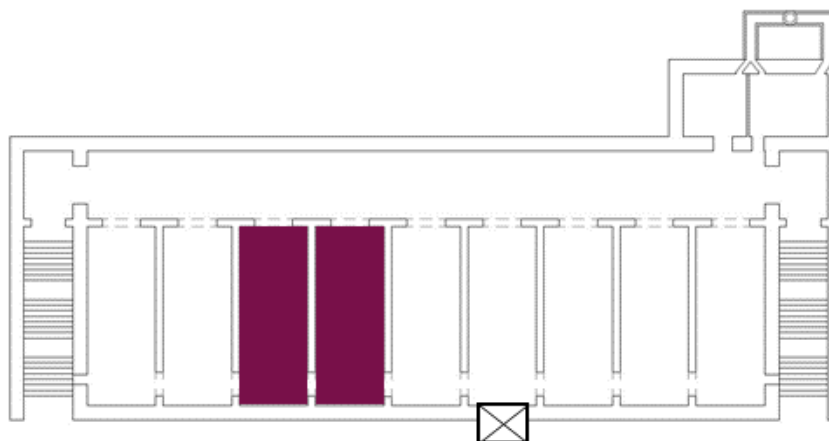
1. Esclat de la GCE, cop d'estat militar de Franco - 17 de juliol de 1936.
2. Primers bombardejors:
 - Madrid - Agost de 1936.
 - Barcelona - Febrer de 1937.
 - València - Febrer de 1937.
 - Gernika - Abril de 1937.
3. Derrota republicana a la Batalla de l'Ebre - 16 de novembre de 1938.
4. Caiguda de Barcelona i ocupació franquista - 10 de febrer de 1939.
5. Mort de Franco i fi de la dictadura - 20 de novembre de 1975.
6. Llei d'Amnistia - 15 d'octubre 1977.
7. Llei de Memòria Històrica a Espanya - 26 de desembre de 2007.

ÀMBIT 1: Refugis antiaeris, passat i present	TEMA: Introducció als refugis antiaeris
<ul style="list-style-type: none"> • Passat <p>Fa gairebé 85 anys, s'iniciaven les construccions dels primers refugis antiaeris a Espanya en el marc d'una guerra que va marcar el desenvolupament de la nostra història. Des dels primers bombardejos –a Madrid la primera bomba es llença l'agost de 1936, a Barcelona i a València el febrer del 1937 i a Gernika l'abril del mateix any–, la rereguarda republicana busca la manera resguardar-se de les bombes, de sobreviure.</p> <p>S'han escrit pàgines i pàgines sobre la Guerra Civil Espanyola, sobre la perspectiva bèl·lica del conflicte però també sobre la rereguarda i el que passava a les ciutats, lluny del front. Però, aquesta cara de la guerra no ha rebut la mateixa importància que la qüestió militar. Milers de refugis es van anar construint arreu de les ciutats durant els anys que va durar la guerra paral·lelament al conflicte armat. Aquest guió vol fer palès que la guerra no només va ser una confrontació d'ideologies sinó que dones, ancians i nens en van ser actors molt importants que no van parar de treballar per subsistir, ja fos ajudant a construir els mateixos refugis com anant a la recerca d'aliments.</p> <p>Els refugis es van convertir en indrets on es vivia el dia a dia: la por, el terror i la incertesa hi eren sempre presents. Van ser testimonis d'aquells durs temps que, al cap i a la fi, continuen entre nosaltres i ens poden explicar la història</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Present <p>La ciutat de Barcelona continua plena d'aquests espais que queden amagats sota els nostres carrers, i la majoria de ciutadans es sorprenen quan s'assabenten que en aquella plaça o en aquell carrer hi ha l'entrada d'accés a un refugi antiaeri. Perquè no ho sabien? Perquè no es poden visitar? Perquè no estan oberts al públic? Perquè estan en desús i perquè són invisibles a ulls de la societat? L'abandó d'aquests espais i el poc interès que hi ha en museïtzar-los ens condueix a voler reivindicar la història de refugi de la plaça Tetuan però també de tota la resta. A cas no és important la memòria històrica? A la ciutat de Barcelona dels 1.293 només hi ha museïtzats un parell de refugis antiaeris, el de la plaça del Diamant al barri de Gràcia i el refugi 307 situat al barri de Poblesec. Els refugis ens aporten informació rica sobre el passat històric. L'abandó d'aquests espais i el poc interès en museïtzar-los ens porta a voler reivindicar la història d'aquest. La intenció d'aquest àmbit serà donar la benvinguda al visitant per endinsar-lo en els diferents àmbits que anirà trobant. Mitjançant aquest presentació, s'aniran despertant les primeres sensacions del visitant: l'expectativa, el misteri, l'empatia, l'interès.</p>

ÀMBIT 2: La ciutat sota les bombes

TEMA: Bombardejos

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

Una cosa és parlar d'un bombardeig, l'altra és viure'l. Per molt que un bombardeig s'intenti explicar amb paraules o amb imatges, l'experiència mai serà la mateixa que la real. Tot i així, l'objectiu és despertar el sistema emocional del públic per apropar-los a una realitat passada, a través dels testimonis que sí les van experimentar.

- **Primers bombardeigs a Barcelona**

La nit del 13 de febrer de l'any 1937 es dispara la primera bomba sobre la ciutat de Barcelona des d'un canó del vaixell Eugenio di Savoia. Aquesta, cau on se situen els carrers Perill i Venus del barri de Gràcia. La bomba, però, havia de caure en

ÀMBIT 2: La ciutat sota les bombes**TEMA: Bombardejos**

una altra localització no gaire lluny d'aquesta. Entre els carrers Bailèn, Còrsega, Passeig de Sant Joan i Rosselló, on se situava en aquell moment la fàbrica Elizalde que fabricava automòbils i motors d'aviació. Causa 18 víctimes i una vintena de ferits. Això era només l'inici.

Després de València, Barcelona va esdevenir la seu de la República i, per tant, va ser l'objectiu principal de l'enemic. Des dels inicis de 1937, el posicionament de la legió italiana i alemanya a l'illa de Mallorca va ser la clau estratègica per poder bombardejar tot el litoral del Mediterrani. La guerra aèria va ser l'element que va fer fort el bàndol feixista dirigit per Franco. "Els bombardeigs cap a Barcelona van inserir-se en una campanya àmplia i metòdica per anul·lar les possibilitats de la República de guanyar la guerra, eliminant el seu comerç marítim, malmetent el transport i les comunicacions, les centrals energètiques i el dia a dia dels ciutadans que d'una manera altra estaven implicats en el conflicte.[...] El seu *modus operandi* consistia en atacs diürns a gran altitud per part dels Savoia s.79, més veloços, i atacs nocturns pels lents Savoia s.81"⁵¹

La ciutat de Barcelona, enfront d'aquesta situació, no tenia una defensa passiva prou eficient per poder anticipar-se als atacs dels avions. Al Turó de la Rovira, Poblenou i Montjuïc s'hi trobaven situades les bateries antiaèries que havien de protegir a tota la ciutat. Des de petites embarcacions situades a la costa, s'intentava captar la imminència dels atacs per donar senyal d'alarma a la ciutat mitjançant ràdios.

⁵¹ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 17.

ÀMBIT 2: La ciutat sota les bombes**TEMA: Bombardejos**

Entre 1936 i 1939 “es comptabilitzen uns 200 atacs fins l’entrada de les tropes franquistes a Barcelona i un total d’entre 2.500 i 3.000 morts a causa dels bombardejos.”⁵² Al llarg dels tres anys de guerra “es van destruir més de 1.500 immobles”⁵³.

- **La defensa passiva**

La ciutat de Madrid va ser bombardejada per primera vegada la nit del 27 al 28 d’agost de 1936 i durant la tardor del mateix any van ser bombardejades altres ciutats properes a la capital. Va haver-hi més d’un miler de víctimes compatibilitzades a l’abril de 1937.

La ciutadania de Barcelona, commoguda pel que passava en altres indrets d’Espanya, va decidir, moguda per la por a possibles bombardejos, començar a organitzar-se per defensar la població civil. És la Conselleria de Defensa de la Generalitat de Catalunya la que prendrà les primeres decisions i ja al setembre de 1936 es donen les primeres instruccions en cas de bombardeig fins que es crea un primer Servei de Defensa Passiva Antiaèria, dirigit per Manuel Muñoz Díez des de la Comissió d’Urbanització i Obres municipal.

Els següents passos a seguir va ser trobar la manera de donar un refugi per a tota la població. Es van “habilitar alguns túnels i les estacions de metro i tren de la ciutat: Gran Metro, Metro Transversal, Ferrocarril de Sarrià i el ramal sense ús que anava de l’estació de Gràcia a l’avinguda del Tibidabo, els túnels en construcció de la línia Caminos de Hierro del Norte (a la Meridiana)

⁵² Hervás i Puyal, Carlos; Cahisa i Mur, Manel. «Urbanisme de guerra. Aspectes sanitaris dels refugis antiaeris (Barcelona, 1936-1939)». *Gimbernat: Revista d’Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 2003, Vol. 39, pp. 223.

⁵³ Notícia del diari Ara. Disponible a: https://www.ara.cat/cultura/vida-als-1-322-refugis-antiaeris-barcelona_130_3905673.html [Data de consulta: 02/06/2021].

ÀMBIT 2: La ciutat sota les bombes**TEMA: Bombardejos**

i, fins i tot, l'aqüeducte de Montcada.”⁵⁴ A més a més, també es van fer moltes inspeccions de soterranis d'edificis i cases per comprovar si reunien les condicions idònies per utilitzar-los com a refugis pel veïnat.

El mateix servei és el que va encarregar la construcció de 24 refugis durant la tardor de 1936. “Se'n van començar a fer vint-i-quatre, i vuit mesos més tard ja n'hi havia catorze d'acabats”⁵⁵. Es van començar a instal·lar les primeres alarmes antiaèries, es senyalitzaven els primers refugis i els fanals es pintaven de fosc per a que el resplendor no fos tant intens. “La tasca duta pels ajuntaments va tenir una importància cabdal: assajos d'avisos a la població de bombardeig, difusió escrita en forma de llibres i opuscles; informació oral, amb conferències, xerrades i discursos radiofònics; auques i cartells informatius al carrer...”⁵⁶.

Aquesta defensa passiva començava d'aquesta manera el 1936. Però, al llarg dels anys de la guerra, tot i cada un dels detalls que en formaven part es van anar perfeccionant, des de la conducta a seguir davant d'un bombardeig fins al perfeccionament en la construcció dels refugis.

⁵⁴ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 36.

⁵⁵ Pujadó, Judit. *Ibid.*, p. 35.

⁵⁶ La ciutat dels refugis. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/arqueologiabarcelona/refugis/ca/context-historic/ca-la-lluita-per-salvar-vides> [Data de consulta: 05/06/2021].

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània

TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

El 9 de juny de 1937 es creava la Junta de Defensa Passiva de Catalunya (a partir d'ara JDPC) per decret de la Generalitat de Catalunya. Aquesta estava formada per diferents secretaries: la Secretaria de Plans i Obres, que s'encarregava de “continuar i millorar els refugis existents i programar-ne de nous arreu del territori”, la Secretaria de Senyals i Alarmes, responsable de “la implementació del sistema d'avisos a les poblacions del territori català i la Secretaria de Sanitat i Serveis Z, que “es responsabilitzava dels serveis sanitaris, de salvament i de protecció contra la guerra química”⁵⁷.

⁵⁷ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 24-25.

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

L'agost del mateix any es va crear la Junta Locals de Defensa Passiva que havien de vetllar pels refugis de cada localitat, tant si fossin construïts pels ajuntaments com pels mateixos veïns. Aquestes, es regien per allò que dictava i determinava la JDPC.

Mentre tot això passava, veïns i veïnes de Barcelona, sortien a construir els seus propis refugis amb les directrius de les institucions, amb la seva pròpia mà d'obra i amb els seus propis recursos, reutilitzant materials com pedres, ferro, fusta, taulons i bigues, etc. Havien de trobar una solució més ràpida que cobrés les seves necessitats de protecció. Tot i que el govern de la República intentava subministrar als barris amb materials i personal tècnic, això acostumava a arribar massa tard.

Per això es parla de que la construcció de refugis va ser una tasca col·lectiva, en molts casos voluntària, que va mostrar la cohesió veïnal i la voluntat de protegir-se de manera conjunta i no individual. El següent és un fragment d'entrevista de l'època per a un reportatge d'en Rafael Gonzalez i un fotògraf per al diari *Última hora*, extret del llibre de Judit Pujadó⁵⁸ on es mostra aquest esperit de col·laboració:

A les barriades es treballa

Molts encara ho devien ignorar. Al Clot, a Sant Martí, al Poble-sec, a Sants, a Gràcia, a gairebé totes les barriades de Barcelona es treballa –en alguns llocs ja fa prop d'un mes- en aquesta tasca. Legions d'obriers voluntaris i improvisats converteixen el subsòl de la ciutat en un colador.

I és quelcom de meravella el veure amb quina cohesió, amb quina unanimitat i amb quin entusiasme els barcelonins s'han organitzat. En l'actual lluita, cap tasca col·lectiva i voluntària no s'ha portat a cap amb la disciplina i la rapidesa d'aquesta. I tot això sense publicitat, sense paraules grandiloqüents, sense consignes teatrals, espontàniament...

⁵⁸ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 65-67.

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

-Ací treballem tots- ens han dit durant la nostra informació un dels constructors voluntaris dels refugis-. I sense diferències. No es mira que hom sigui anarquista, ni esquerrà, ni socialista, ni tan sols catòlic..."

Homes, dones i criatures

-Fa vuit dies que treballem. Som una seixantena de veïns que ens rellevem a diferents hores, segons ens ho permeten les nostres tasques. Uns ho fan al matí; d'altres en plegar a la tarda, i els altres, a la nit, després de sopar. La mainada també ajuda en allò que pot. Treuen cabassos de terra, pedres...I les dones...

- També hi col·laboren?

-I de quina manera Ens proveeixen de cervesa, refrescos i, a més a més, constitueixen, diguem-ne, el departament de Propaganda. S'encarreguen de la persecució de qui es queden al cafè fent la manilla i, fins que no els veuen amb el pic i la pala, no els deixen tranquils. És de remarcar també que, entre nosaltres, els menys pertanyen al ram de la construcció. Ací vénen escrivents, dependents de merceria, un farmacèutic... I tots ells donen un rendiment insospitat.

Dels més de 2.000 refugis que es van construir arreu de Catalunya, uns 1.300 estaven ubicats a la ciutat de Barcelona, ciutat que actualment conserva la majoria d'aquests. Barcelona va ser la primera ciutat en ser bombardejada de forma continuada i la primera en organitzar-se d'aquesta manera per buscar protecció.

- **D'on sortien els diners per construir refugis?**

Com ja hem vist, el govern de la República va bolcar-se en la situació i va oferir tot tipus d'ajuda per a la construcció dels refugis. Però, les ajudes econòmiques no arribaven i la majoria no eren suficients. A més, el context general de la guerra va portar

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

l'empobriment de moltes famílies, molts dels sous que arribaven setmanal o mensualment s'esfumaven amb la marxada dels homes cap al front, principal font d'ingressos, en moltes ocasions, pel nucli familiar, o moltes van haver d'abandonar les fàbriques i altres llocs de treball amb la desfavorable situació de la guerra.

Es van contemplar moltes possibilitats per aconseguir ingressos per a la construcció i l'organització general de la defensa passiva. Va haver-hi l'intent d'impulsar diversos impostos per aconseguir aquest finançament. El març de 1938, per decret de la Generalitat, es va aprovar el DOGC, el decret de col·lectivització de les empreses industrials i comercials, que obligava a donar un 15% dels beneficis de les empreses col·lectivitzades “a favor del compte corrent que la Caixa Industrial i Comercial de Catalunya obriria a favor de la JDPC”⁵⁹. Això va costar molt que funcionés correctament. També es va intentar impulsar un impost sobre el preu de les entrades o les apostes dels actes i espectacles lúdics, com els cinemes o teatre, i sobre la cartilla de racionament⁶⁰, però finalment no es van aprovar aquestes possibilitats.

Per tant, davant d'aquesta situació, una altra vegada, la ciutadania va haver d'organitzar-se per sí mateixa i buscar els ingressos per altres vies. Per exemple, “veïns del Districte V havien començat a vendre cupons d'1 pesseta a les fleques del barri, la recaptació dels quals estava destinada a la construcció de refugis. El 20 de novembre van organitzar un festival, també destinats a recollir fons pels refugis que es va reportar uns beneficis de 76.000 pessetes.

La construcció de refugis, per tant, va començar gràcies als diners que els mateixos ciutadans aportaven de la seva pròpia butxaca. El següent és un fragment d'entrevista de l'època per a un reportatge d'en Rafael Gonzalez i un fotògraf per al diari *Última hora*, extret del llibre de Judit Pujadó on es mostra aquest esperit de col·laboració:

⁵⁹ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 113.

⁶⁰ Pujadó, Judit. *Ibid.*, p. 113.

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús*****Els veïns ho paguen***

-Qui paga les despeses de tot això?

-Els mateixos veïns. Hem establert una quota de vint-i-cinc cèntims setmanals per pis, i la Junta que hem designat s'encarrega d'administrar-ho. Això és per la llum, reparació d'eines i altres coses.⁶¹

- **Quin tipus de refugis es construïen?**

Diversos investigadors en el camp dels refugis antiaeris han realitzat classificacions sobre els diferents tipus de refugis que es van construir al llarg de la guerra. A continuació es presenta una classificació d'aquests:⁶²

- Refugis en túnels de ferrocarril i metros.
- Refugis tipus clavegueram.
- Refugis de galeria de mina, construït pels veïns.
- Refugis per habilitació de soterranis o semisoterranis.
- Refugis col·lectius construïts per l'Ajuntament en diferents places.
- Refugis en fàbriques i tallers, construïts per les respectives empreses.

⁶¹ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 68.

⁶² Contel i Ruiz. *Op. Cit.*, p. 143.

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

- **Normes d'ús dels refugis**

Gràcies a les Juntes de Defensa, es van repartir una sèrie de responsables de cada refugi que havien de vetllar pel bon funcionament i ús de l'espai, des de responsables de vigilància, de l'enllumenat, de l'economia, de la higiene, etc. Es van redactar algunes normes generals que tot usuari havia de complir, com per exemple:

1. No estirar-se en els seients o ocupar-ne més d'un.
2. Prohibit aturar-se a les portes o al mig del pas.
3. Deixar preferència de pas als nens, dones, avis i malalts.
4. Prohibit fumar i encendre llums.
5. Prohibit accedir amb armes o paquets voluminosos.
6. Prohibit fer comentaris polítics o religiosos.

“Era obligatori romandre als refugis fins que s’anunciés la fi del perill i calia tenir a mà els telèfons d’urgències: hospitals, bombers, comissaria d’Ordre Públic... Estava prohibit de circular pels carrers. Els que anessin en cotxe l’havien d’aparcar, els que viatgessin en tranvia o camió havien de baixar i entrar en algun establiment.”⁶³

⁶³ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 25

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

- **El refugi 41 de la plaça Hermenegildo Giner de los Ríos**

L'actual plaça Tetuan de Barcelona i fins l'any 1939, es coneixia com a plaça Hermenegildo Giner de los Ríos. Al refugi situat aquí se li va atorgar el número 41 de la ciutat.

El projecte del refugi s'iniciava l'abril de 1937. Originalment, els plànols del refugi mostraven 4 seccions exactament iguals. La capacitat original era de 2.548 persones. Cada secció havia d'estar formada per una galeria principal i galeries més petites perpendiculars a la gran.

Però, d'aquestes 4 seccions només se'n va acabar construint una. Aquestes modificacions respecte als projectes originals passaven sovint, ja que durant les construccions s'anaven trobant inconvenients que obligaven a trobar altres solucions. L'escassetat dels mitjans de transport, la manca de determinats materials, del rendiment del personal de treball així com de la situació d'alarma generalitzada, van impedir fer el refugi com estava previst en un primer moment. El refugi 41 tenia dues entrades, complint la normativa dictada per la Generalitat que deia que tots els refugis havien de tenir dues entrades obligatòriament, per poder sortir del refugi en cas que una d'aquestes quedés bloquejada o esfondrada. Actualment aquestes dos accessos estan tapiats i pel que s'accedeix actualment forma part de reformes i rehabilitacions posteriors.

El refugi de la plaça Tetuan correspon a la tipologia E, aquells refugis construïts per l'Ajuntament de Barcelona en algunes places de la ciutat. D'aquesta tipologia, és l'únic que actualment es conserva en bones condicions. Gràcies a la documentació sabem que el projecte del refugi es va aprovar el mes de maig de 1937 i l'agost de 1937, poc després, ja s'estava construint, juntament

ÀMBIT 3: Una ciutat subterrània**TEMA: Construcció i finançament de refugis, tipologia i normatives d'ús**

amb altres refugis considerats de caràcter general com el de la plaça del Sol al barri de Gràcia, el de la plaça de Francesc Magrinyà a la Barceloneta o el del carrer de la Independència 15.

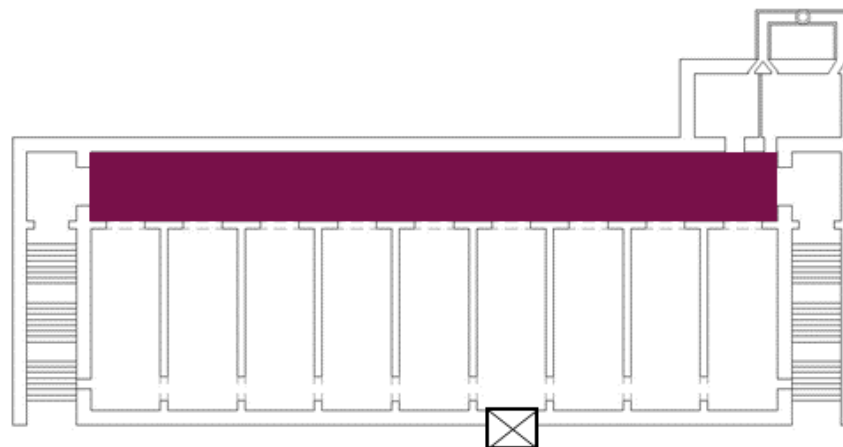
Normalment aquests refugis es construïen en solars encara no edificats i a poca profunditat, però “era imprescindible reforçar bé el sostre d’aquesta mena de refugis, perquè, com que al damunt no tenien cap altra edificació, la trajectòria de la bomba no seria destorbada i, per tant, no tindria la protecció que oferien les diverses plantes superiors. Aquesta protecció es podia aconseguir sobreposant lloses de formigó armat, sorra i grava. Als refugis hi havia cel·les que es comunicaven per un passadís i tenien escales a cada extrem”⁶⁴. Eren espais pensats per acollir moltes persones, d’entre 2.000 i 3.000 per cada 1.000m².

⁶⁴ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 52.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra

TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

Aquest àmbit vol servir com a espai per a aquesta rereguarda de la qual hem anat parlant al llarg dels àmbits, tingui el seu propi espai per poder parlar i narrar la guerra amb les seves pròpies paraules. Al llarg dels últims anys, diverses institucions que tracten de fer difusió de la memòria històrica, s'han dedicat a recollir les vivències i testimonis de la guerra civil arreu del territori espanyol. Memorial Democràtic en seria un exemple entre molts altres. Després de tants anys, tenir testimonis que parlin d'una guerra i d'una dictadura és importantíssim. De fet, més que important és imprescindible tenint en compte que passats gairebé 85 anys de l'inici del conflicte, molts d'aquests testimonis ja no hi són i els que hi són sovint comencen a ser massa grans per explicar-ho.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

Els inconvenients que presenta el refugi Tetuan és que pel que fa a la documentació és molt escassa i, sobretot, manquen els testimonis que van refugiar-s'hi o que el coneixien. Però, creiem adient un recull de testimonis d'arreu de Catalunya, sobretot de Barcelona i dels seus voltants, que parlin dels records que conserven dels bombardejos i de la construcció i ús dels refugis antiaeris. A més a més, en la majoria de refugis antiaeris que es poden visitar en l'actualitat, aquesta és una qüestió que sovint hi manca.

Aquest recull vol ser una via per connectar emocionalment amb el públic, connectarà amb el discurs i el tema, el farà proper, real i fins i tot seu. Així, el públic contemplarà la guerra com un conjunt de fets que realment van ser part de la realitat de la gent i no com una qüestió llunyana que ja no ens correspon a la nostra època. És en aquest punt on apareix la qüestió de la identitat i d'aquest passat que forma part de la història de tots.

La transcripció dels testimonis que es trobaran a continuació són fragments d'entrevistes del Banc Audiovisual de Testimonis del Memorial Democràtic⁶⁵.

TESTIMONIS

- **Concepció Molins Pera** (1916, Llinars del Vallès)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/92>

⁶⁵ Banc Audiovisual de Testimonis del Memorial Democràtic. Consulta a: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/results/interview?&> [Data de consulta: 02/05/2021].

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra

TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records

Pregunta: Va veure o va sentir els avions?

És clar! Passaven, el soroll, i un deia “aquest no ha caigut a Granollers, aquest a caigut aquí” i barrabuum! I jo em vaig quedar en un puesto, d’un trosset així, allà només dient això, “al menys que m’encertin, que no m’hagin de tallar res, ni els braços ni les cames...” i mira res, gràcies a déu res.

Què creu que buscaven bombardejant Granollers?

Espantar. I fer morts. No podien pensar res més, els que van entrar. No sé quina teoria tenien.

Després dels bombardejos les famílies feien algun acte per recordar als seus familiars?

No, vam estar molt reprimits. No es podia parlar amb segons qui. Si en parlaves eren persones que estaven a favor de la República. Però amb persones que no coneixies no.

Tenien un refugi vostès?

Sí, al carrer de casa.

Però era per vostès o per més gent?

Sí, per més gent. El que volia anar al refugi hi anava. I com jo ja estava una mica tremolant de lo de l’hospital, la mama em diu “et veig molt afectada, vols anar al refugi?, i jo dic “sí, mama, així no sentiré soroll”.

Com era el refugi?

Mira, era com un tub d’una amplada. No hi havia cadires ni hi havia res. Un túnel. I aquest túnel estava molt a prop de la cantonada. I nosaltres vivíem a la vora, no al costat però que et diré jo, més cap a la plaça de la muntanya. I la mama em va acompanyar perquè em va veure una mica afectada de bombardeig de l’hospital.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records****I se sentia segura vostè dins del refugi?**

Al menys no sentia el soroll de les bombes!

- **Maria del Carmen Nel-lo Germán** (1922, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/1007>

Pregunta: Vostè què recorda del dia a dia a la ciutat de Barcelona durant la guerra?

Ai, nena! Mira, les dones de Barcelona van ser unes heroïnes perquè escrivien cartes als marits, als germans o als nòvios.. dient “tot va bé, tot és perfecte, tot és meravellós, aquí estem molt bé, no ens passa res, no ens passa res”. Teníem bombardejos, teníem gana... Les dones tenien que cuidar als tios, als avis, als fills petits, no hi havia llet. Era horrible. I les dones escrivint a la família dient que tot anava bé. Les cues, les cues al mercat, que t’aixecaves a les quatre de dematí per anar al mercat. Així era terrible. Jo havia baixat, era un crio, tenia catorze o quinze anys a les quatre del dematí amb el veïns. Tots els veïns erem amics, tots. “A quina hora baixaràs, nena?”, “jo a les quatre”, “bueno, doncs jo baixaré a les sis”. Però quan obrien la porta del mercat era esgarrifós, no és broma eh. I es perdia tot, els modes, era una riada de dones, dones la majoria, per una sola porta del mercat, només obrien una sola porta i si queies, et trepitjaven, és igual. Això era al mercat. A Gràcia, al mercat de Gràcia.

Vostè i la seva família van passar a Gràcia la guerra, vivien allà. Té record d’algun bombardeig?

El primer el recordo molt. El primer bombardeig va ser per barco, no va ser per aviació. Va ser en obús que va anar directe a Gràcia. Va fer molt de mal, molt. Però després, Gràcia no va ser bombardejada mai més. Era com un lloc de refugi per la gent

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

de Barcelona, sobretot pels de l'Eixample. Perquè Elizalde, la casa Elizalde la van bombardejar. Me'n recordo, al final, quan ja va ser cada tres hores... Saps que venien cada tres hores? Bueno, tu no ho saps. Venien cada tres hores els avions, per demostrar, doncs que, que hi eren. Llavors a casa meva érem vint persones. Perquè de l'Eixample van venir la meva germana amb el marit, amb la sogra i les dues germanes, van venir els meus tios amb la nena, hi havia el meu germà que... o la tieta? La tieta amb els nens petits. Érem vint persones a casa. Perquè Gràcia es considerava que era un lloc que no passava res. A casa ho passàvem bastant just, perquè amb el sou de la mare i tot plegat anàvem just.

- **Montserrat Turtós Morató** (1931, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/865>

Pregunta: Vostè era molt petita però quan comença la guerra recorda...?

Els bombardejos, això sí, sense cap mena de dubte, sí, sí, aquella època els bombardejos, els avions que venien cada tres hores o cada hora i mitja, ja no ho sé, sí, sí, això sense dubte, el refugi, la gana. Molta peripècia.

- **Salvador Castells Olivé** (1920, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/448>

Pregunta: En aquesta zona no hi van haver bombardejos?

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

Aquí? Bueno, a Sant Andreu, a la barriada de Sant Andreu n'hi va haver un i a la barriada de la Sagrera n'hi va haver un altre. No recordo, no recordo cap més bombardeig per aquí. A una casa de la Sagrada Família... Però no recordo res més. Que per cert, el que havia de ser el meu sogre el van matar en un bombardeig a la Sagrera, al sortir de la fàbrica.

- **Maria Font Bernaus** (1919, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/859>

Pregunta: La guerra és sempre un moment en que passen bastantes coses a tothom, quines coses li van passar a vostè?

Per exemple, en un bombardeig van ferir al meu germà i al qui havia de ser el seu sogre. I a casa, estàvem a la vora d'aquest taller, un que hi havia a la Gran Via amb Viladomat, per allà, no ho sé ben bé. En un bombardeig, que jo estava al despatx amb la meva cunyada, ens van dir que les bombes havien caigut pels barris de casa nostra i, realment va ser així. Vam anar-hi i tant el meu germà com el pare de la meva cunyada, que ja era mort, estaven en el Clínic tots dos i el meu germà ferit als braços de bales. Mira, el cos del meu sogre va aguantar el cos del meu germà, perquè si no també s'hi hagués quedat. Recordo que abans d'anar a les nou a treballar, molt dies passava per l'Hospital Clínic, que es allà on estava. I si havia hagut un bombardeig, pensa que entraves al Clínic i et trobaves amb la gent estirada pet terra, els ferits. Jo per anar a parar a la sala que hi havia el meu germà havia de passar per sobre d'uns quants ferits. I allà, li feia una estona de companyia i després me'n anava.

- **Maria Teresa Urrea Martínez** (1920, Esplugues de Llobregat)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/72>

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records****Pregunta: Com recorda el començament de la guerra? Què estava fent vostè?**

Estàvem a la botiga. Es va declarar la guerra i el que recordo són els bombardejos, la gana que es passava, tot estava racionat.

I quan va haver la desbandada de Teruel no tenien defenses, llavors allà estava el meu germà i li va dir al que manava “hem de marxat d’aquí perquè ens mataran a tots” i van venir cap a Barcelona. El meu germà estava en un colmado a Barcelona i el meu pare de nit el va anar a buscar i el vam posar a casa. Si s’hagués sabut ens haguessin afusellat a tots. I doncs del racionat

li havíem de donar també de menjar a ell. Llavors hi havia costum d’anar al carrer a prendre la fresca a la nit, pues ell estava a les fosques i durant el temps que va durar la guerra fins que van entrar els nacionals, va estar a dintre. Ningú ho va saber.

Llavors va venir la guerra i va anar avançant i quan arribaven a Barcelona (els nacionals) van dir que havien minat el pont i que l’havien d’explotar. Ens van fer sortir a tots al carrer per anar al refugi i nosaltres no vam poder sortir, que ens volíem quedar, perquè hi havia el meu germà i ens havíem de quedar. Ens posàvem esperant amb un pal a la boca, esperant a veure si explotava el pont.

[...]

Un dia estava al menjador, estava cosint, i tenia oberta la galeria de darrere i em van ferir amb la metralla.

Com s’ho feien per repartir el menjar?

Oh, jo tenia una gana...molt gran, molt, molt. I és clar, ho havíem de repartir i... deia el meu pare, au ves! i porta avellanes i jo, ja veus, la innocència meva. Portava un jersei amb dues butxaques i omplia les butxaques com si no m’ho haguessin de veure i llavors portava les avellanes i les repartia. Quan es va acabar la guerra, anaven a buscar als que eren contraris d’idees, al carrer Laureà Miró hi havia persones molt bones, que mai s’havien ficat en res però eren contraris d’idees. Doncs els anaven a buscar a la nit, pom, pom, els donaven un passeig i l’endemà els tronaven en una cuneta.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

- **Maria Rosa Wendenbourg Santiago Mestres** (1928, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/388>

Pregunta: Com es va viure durant aquell temps a Barcelona?

A l'escola hi van fer un refugi antiaeri. Van arribar els bombardeigs reals i ens vam quedar a viure a l'escola, al refugi, perquè vivíem tant lluny que era perillós fer tant tros de carrer, de camí, per anar a casa.

Per tant, això vol dir que us quedàveu al refugi de l'escola?

Al refugi de l'escola la meva mare, el meu pare, mestres, nosaltres els nanos, i altre mestres que també tenien el camí lluny. Vam viure no sé quants. Hi havia uns bancs acollidors, estava bé.

Com es viuen els bombardejos?

Primer de tot ja t'he dit, amb els simulacres ho teníem tant estudiat que quan van ser reals ningú s'ho creia. Jo d'això no me'n recordo però sé que els nens anàvem en fila, no cridàvem, no xisclàvem, ens posàvem un llapis a la boca... totes aquestes coses. I un dia va ser de debò i el director va dir "va, anem". Però estava tot tant ben estudiat, ben assajat.

- **Magdalena Bonich i Miró** (Esplugues de Llobregat)

Link <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/70>

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records****Pregunta: Com s'ho feien per aconseguir aliments?**

En vam passar tanta de fam, tu no ho coneixeràs... tu coneixes els llicsons, que és un menjar de conills? No. Pues això és una herba que es cria al d'allò, que té una floreta groga, pues anàvem a buscar allò per menjar-nos-ho les persones, i ens ho menjàvem, eh? I ens ho menjàvem. Per dir-te la gana que es passava el meu pare... de tanta gana que va passar, es va, se'ns va posar malalt i vull dir, pobret, que era dòcil i d'allò i ens renyava i ens pegava perquè, vull dir que estava molt malament de la gana i se li va posar la dualitat al cap com si diguéssim, això després ho va saber. Després hi havia unes cols que eren, que en dèiem cols de gegantes, que les havíem criat pels conills, pues aquelles cols també ens les menjàvem. I això és lo que menjàvem, després la meva mare, que això no em vaig recordar mai de preguntar-li d'on treia les clofolles de les ametlles torrades, i les avellanes, i a la nit posava un platet, un grapatet d'això per cada un, i això era el nostre sopar. Molta gana, no, no us ho podeu imaginar. Va ser un temps molt, molt, molt dolent. Molt. També hi havia gent que clar, que tenia, i que no et donava.

No hi havia solidaritat entre els veïns?

Al contrari. Al contrari. Jo tenia un oncle que era paleta. Pues un veí de tota la vida d'Esplugues, quan va entrar en Franco, diguem, el va denunciar com si hagués fet coses i el van posar a la presó a Belchite. Vull dir això era un veí de tota la vida. O sigui que quan hi ha coses d'aquestes, no hi ha amics ni hi ha res.

Parli'm de la fam després de la guerra també...

Home, és que la fam va continuar, en vam passar molta de gana. T'explico el que menjàvem, tu t'imagines estar, les clofolles de les ametlles torrades, lo que és menjar?

Però amb el racionament no en tenien suficient, llavors?

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

Home... és que el racionament era com tot, dona. Tens uns cupons que, que no et donen res, que has d'anar a fer cua, que quan et toca ja s'ha acabat, això era el racionament. Si et tocava, et tocava alguna cosa, i si no et tocava, pues no tocava. I la gana va continuar. Mare de Déu si va continuar. Fins que... que no sé què hi va haver, com una intendència aquí a Esplugues, per... ja havia passat bastant, en una casa van fer com, una intendència, i llavors ho portaven per la gent que havíem quedat que no hi havia menjar. I llavors allò era com un, no sé com explicar-ho, com uns tramussos, es feia bullit. I llavors, ens van cridar i ens en donaven. Però llavors allò era tan corcat, tant corcat que havies d'agafar un ferro i un per un anat traient el corc de dintre. I un cop ho treies, ho bullien i ens ho menjàvem, perquè si no... però mira si vam passar, la gana va continuar molt, molt temps, en vam passar molta, molta gana, sí. Molta.

- **Carmen Solsona Bigorra** (1913, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/601>

Teníeu prou per viure?

No, anàvem molt justets. No anàvem malament, però no teníem com ara, ara és molt diferent, ara tot és amb abundor. Llavors no, llavors si hi havia una taronja i érem quatre i s'havia de partir: dos grills per a tu, dos per a tu, dos per a tu i apa!

Però per exemple, coses com la carn i el peix menjaven gaire sovint?

Sí, peix sí. Sardines.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra

TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records

Sardines o arengades?

Sardina. Oh, arengada també. M'agradaven molt.

I la carn, com la prenien la carn llavors?

De be, molta carn de be menjàvem, era la més barata. Ara la més cara. La gent no volia carn de be, volíem vedella i tocino, nosaltres menjàvem carn de be.

Guarda més o menys un bon record d'abans de la guerra?

Home, a la guerra vam patir molt. Abans no, que s'estava bé. Quan la guerra vam patir molt. I anar a fora a buscar menjar carregats com a burros i vam patir molt.

On anàveu a buscar menjar?

Jo anava a Montmeló, a Cardedeu.

O sigui vostè agafava el tren i cap allà?

I a peu també.

A peu, des d'aquí?

Sí.

I què anava a buscar?

Doncs anava a buscar patates i si ens venien una mica de verdura. Estalviàvem el pa un parell o tres de dies, els hi portàvem pa i llavors ens donaven això a canvi.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra

TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records

I llavors en aquesta època se'n recorda de quan van començar a haver problemes per aconseguir menjar? Al començament de la guerra o va ser una mica més tard?

Haviem de fer cues.

Fer cues... On havia d'anar a fer cues?

Al puesto que... Quan veies que la gent corria, anaves al darrera, a un colmado, allà al fons. Nosaltres anàvem molt, la meua tia anava molt per fora amb els pagesos, els hi portàvem una mica de pa i ens donaven patates, ens donaven bastant. Pagant, però ens ho donaven.

I dels bombardejos es deu recordar?

Bo, des de la galeria de casa meua vèiem el resplendor del foc, del que tiraven de les bombes. Tota una il·luminació, feia molt maco eh, però fa por.

Ja, ja, no tenien cap refugi per anar?

Sí però quan anaves al refugi... Un dia anàvem al refugi i a mig camí vam tornar endarrere. Vam sentir els petards i vam dir: "Cap a casa". Ja no sortia jo, últimament ja no, ens posàvem amb el meu fill, assentats a terra, al cantó del llit i l'agafava i deia: "mama, mama, pum pum", i jo "ja, ja, dorm, fes soneta". I dormíem, l'agafava i dormíem.

I la casa vibrava?

Vibrava? Tremolava!

I durava molt això?

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

Segons, de vegades sí, de vegades se n'anaven i després tornàvem a sentir bum, bum, bum. I sentíem la tomasa, que la tomasa era una alarma que van posar a la fàbrica on treballava jo i feia una por a la nit, buuuu (imita el soroll de l'alarma). Quina fredor, ai la tomasa, la tomasa.

Devia ser molt difícil amb un nen petit.

Bastant, l'única cosa és que no me'l podia emportar enlloc. Estava gras com un tocinet i escolti, la meva tia se l'emportava al forn, li van ensenyar a dir pa i deia "paaaa". Anava a Gràcia a buscar llet, que també havies de fer cua per la llet, no hi havia, però nosaltres agafàvem cinc litres cada dia.

I era llet...?

Bona, bona, no de l'ara que hi ha més aigua que llet, no, llet, llet.

I això durant la guerra. I on li donaven la llet?

Oh, on podíem. Anàvem aquí al cantí, però aquí no gaire. Anàvem a Gràcia.

I després coses com oli o...?

Oi, això quan et tocava. Això anava racionat, amb l'oli ja no podies fer trampa.

Ja, i tenien prou per poder cuinar?

Estalviant, sí. Com tampoc cuinaves.

Ja, menjaves el que podies...

O el que trobaves.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra

TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records

Just quan acaba la guerra, els anys immediatament posteriors, encara hi havia molt racionament?

Jo vaig patir més quan es va acabar la guerra que durant la guerra.

I perquè?

Perquè vaig passar més gana, perquè tot ho havies de comprar d'estraperlo, amb el cuento que s'havia acabat la guerra, si volies alguna cosa, estraperlo. El que donaven de racionament, de vegades sap que et donaven de racionament? Un paquet de sal.

Un paquet de sal únicament? I amb això no feien res...

Què feies de la sal?

Això no es podia ni canviar, clar. I què havien de fer llavors?

Doncs miri, comprar d'estraperlo.

I on anaven?

Al mateix colmado. El mateix colmado t'ho venien d'estraperlo.

I què li venien d'estraperlo, qualsevol cosa?

No, ja hi havia ja, hi havia patates, hi havia verdura, hi havia molta cosa. Carn d'amagat.

Carn de quin tipus?

Vedella, be, tocino.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

- **Paquita Eraso Álvarez** (1930, Barcelona)

Link: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/31>

Pregunta: Vostè té algun record de la guerra?

Jo recordo, com que estàvem allà a la plaça Sanllehy i molt a prop, al Carmel, que el Carmel està allà, un barri que es diu el Carmel, hi havia un refugi i quan se sentien les sirenes de que venia la guerra, l'aviació, la meva àvia ens agafava als petits i corrents cap al refugi i estàvem allà fins que passava la guerra.

[...]

El meu avi es barallava amb la meva àvia i li deia a la meva àvia: “Aneu, aneu, porta als nens i aneu, aneu, no veus que això passa de seguida! Aquests no són dels nostres.” I era l'aviació que venia a bombardejar. I ell allà al balcó mirant. D'això me'n recordo jo de la guerra, i d'estar al refugi aquell d'allà, que encara hi és, allà al Carmel. La meva àvia pobreta agafava una manta per tapar-nos allà al refugi i de tant en tant sortia a veure. Recordo també que el meu avi, que sabia que estàvem al refugi, lo que hi havia dins de casa per menjar, el poc que hi havia, venia i li donava a la meva àvia per a que ens ho donés a nosaltres, pa o el que fos. A vegades havíem d'estar tota la nit al refugi perquè hi havia una època que no paraven de tirar bombes i aquella zona va ser bombardejada eh, perquè allà al Carmel hi havia artilleria, canons, hi havia soldats i l'aviació buscava allò per bombardejar-ho. Hi havia vegades que havíem entrat de dia al refugi i estàvem tota la nit allà.

Quan estaven al refugi, què feien? Com uns nens petits poden aguantar dins un refugi?

Hi havia molts que ploraven, es feien pipí i a vegades no es podia estar de les males olors que hi havia, perquè el refugi era un forat que havien fet a la muntanya i res més. Ara hi ha alguns refugis que els ensenyen, però primer els han arreglat. Però jo recordo que aquell refugi hi havia molta humitat, hi havia parets on rajava l'aigua, i allà estàvem, allà amagats i sentíem.

ÀMBIT 4: La memòria de la guerra**TEMA: Testimonis de la guerra civil, memòries, records**

Recordo que la meva àvia tenia com uns palets com els boixets però de fulles de arbres i els duia sempre a la butxaca i quan hi havia un bombardeig ens els feia posar a la boca, entre les dents, un palet d'aquells perquè feia que si queien bombes, la pressió, ens podia rebentar els timpans. D'això també me'n recordo. Sí, sí.

El pare enviava diners en època de guerra? Com s'ho feien per menjar en època de guerra?

Nosaltres en època de guerra menjàvem... Hi havia una cooperativa i anàvem a comprar el menjar. Nosaltres gana, mentre el pare va estar embarcat, no en vam passar, perquè com la meva mare anava a la cooperativa aquella, doncs sempre teníem menjar i recordo que els nens estàvem enxufats, i me'n recordo que ens deien que teníem privilegis.

Recorda alguna cosa més del carrer durant la Guerra Civil?

Doncs que teníem por, teníem por fins i tot de parlar. Hi havia un ambient de por, és que la gent tenia por! A l'època de Franco encara hi havia més por al carrer.

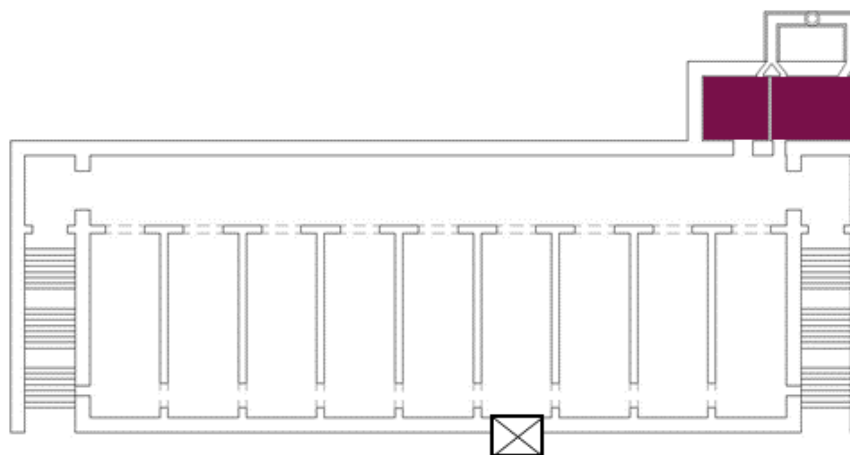
Vostè se'n recorda de quan acaba la guerra?

[...] Me'n recordo d'una cosa, però no era de ningú de la meva família; era d'un veí. Jugàvem al carrer, amb unes nenes, i me'n recordo que una nena, que es diu Carmeta i encara viu, es va quedar així parada i venia un home, era un soldat, i venia poquet a poquet, venia malalt, i aquella nena me'n recordo que a mesura que s'anava acostant deia: "és el papa, és el papa!". I va anar corrents a abraçar-lo i ell li va dir: "no, fill meu, no t'acostis, no t'acostis!" I és que venia brut i amb polls, i la nena se'n va anar corrents cap a casa seva cridant "mama, que ve el papa, que ve el papa!", i me'n recordo que van sortir tots els veïns: "Juanito, Juanito!" i venia malalt i ple de misèria, amb una barba... Sembla que el vegi: portava una manta. I era que la guerra s'acabava o s'havia acabat, i ja venien, però sembla que és que ell es va com escapar, perquè va estar molt temps amagat. I al venir així tant derrotat... es veu que feia dies que caminava, i va venir ple de misèria, ple de misèria.

ÀMBIT 5: El dia a dia sota terra mentre plovien bombes

TEMA: Instal·lacions dels refugis

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

La gent passava moltes hores del dia a l'interior dels refugis. Les sirenes que alertaven el perill de bombardejos eren cada vegada més freqüents. És per aquesta raó que molts refugis es van dotar d'alguns espais necessaris per poder passar-hi el dia a dia. Alguns refugis, per tant, tenien lavabos, cuina, safareig, infermeria, quiròfan. Normalment, els refugis que disposaven d'aquestes instal·lacions eren els de construcció municipal, que acostumaven a ser de major qualitat tècnica i exigien materials més costosos.⁶⁶ Tot i així, alguns refugis construïts per veïns i veïnes també disposaven d'alguns d'aquests espais. A mesura que anaven passant els mesos, les construccions s'anaven perfeccionant en tots els sentits.

⁶⁶ Besolí i Martín, Andreu. «Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2004, Núm. 2, p. 188, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921> [Data de consulta: 15/05/2021].

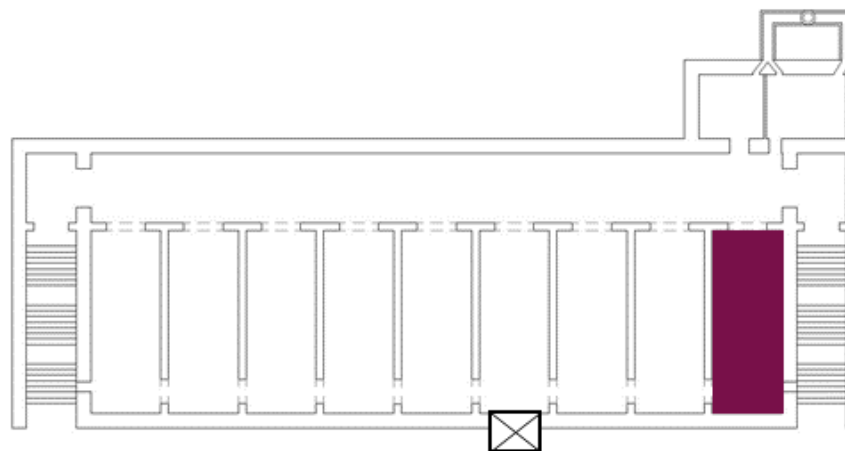
ÀMBIT 5: El dia a dia sota terra mentre plovi bombes	TEMA: Instal·lacions dels refugis
<p>El que era indispensable tenir en un refugi eren els lavabos i la llum. Era important que la ciutat quedés a les fosques amb l'arribada dels bombardeigs per passar el més desaparebut possible. És per això, que calia tenir una il·luminació alternativa dins dels refugis, que no funcionava amb corrent elèctric sinó que normalment era mitjançant grups d'electrògens de turbina i dinamos, així com llànties de petroli o d'oli. “Tots els sistemes de fanals de petroli o de llums mòbils, com espelmes o torxes, suposaven un greu problema, ja que per encendre'ls es trigava molt de temps. Per això es van canviar, a mesura que les circumstàncies ho permetien, per generadors de bateries amb palanca per encendre el llum. La necessitat de llum dins dels refugis va fer que augmentés la demanda dels aïllants de porcellana.”⁶⁷</p> <p>El refugi de la plaça Tetuan va tenir cuina, lavabos i safareig. Els lavabos eren mixtes però individuals, separats els uns dels altres mitjançant una paret. D'aquestes estances es conserven la cuina i els lavabos, que en les fotografies del refugi es poden apreciar perfectament. Com més grans eren els refugis, més necessitats s'havien de cobrir.</p> <p>Per tant, tenir cuina i lavabos suposava també instal·lar-hi sistemes imprescindibles com el d'evacuació i de ventilació, que en el cas del refugi de la plaça Tetuan es van construir just darrere d'aquestes estances.</p>	

⁶⁷ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 65.

ÀMBIT 6: La misèria en un plat

TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

Un decret aprovat el dia 5 de març de 1937 pel bàndol republicà, implantava el sistema de racionament a Espanya. Els ous, el pa, la llet o les patates es consideraven aliments i productes de primera necessitat, que escassejaven molt des de l'inici de la guerra. Per tal de que aquests aliments poguessin arribar a totes les famílies, es van haver de repartir de manera equitativa mitjançant les cartilles de racionament.

Aquestes, consistien en unes targetes que es repartien a cada família segons el cens. Cada una, contenia una sèrie de cupons que corresponien a cada aliment que els hi corresponia setmanalment. Entre aquests hi havia aliments bàsics com els mencionats anteriorment o també carn, llegums, arròs, el sucre, oli, productes com les conserves, el sabó o el tabac, etc. D'altres aliments s'anaven alternant segons la setmana. Per aconseguir-los, sobretot dones i nens feien llargues cues des de les primeres hores del matí en centres de repartiment, economats o fleques. Allà obtenien el menjar i d'allà el portaven a les cases o als refugis.

ÀMBIT 6: La misèria en un plat**TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties**

- **Fam i misèria a la rereguarda**

La realitat és que ni durant la guerra ni molt menys durant la postguerra, aquesta distribució va ser suficient per a la majoria de la població. Van ser uns anys marcats per la fam, la misèria i la desesperació. La subsistència es va convertir en una recerca constant d'aliments. Els furtus o intercanvis van passar a ser pràctiques molt comuns, així com l'establiment d'un mercat negre paral·lel, o també conegut com l'estraperlo, que inflava els preus i deixava les estanteries dels centres de repartiment sense gairebé productes. "En relació a 1936, el pa havia augmentat un 647%, les patates un 517%, l'oli un 502% i el sucre un 308%."⁶⁸ Es calcula que de les 2.400 calories que una persona adulta ha d'ingerir al llarg d'un dia, a partir de l'any 1937 s'ingerien entre 770 i 1.554.

Enmig d'aquesta situació, com i de què s'alimentaven les famílies? Els testimonis que s'han recollit de la guerra han narrat la situació dramàtica i traumàtica per la que van haver de passar moltes famílies. L'optimització de recursos va ser una pràctica comú de la societat més empobrida i arribaven a idear-se les receptes més enginyoses per aprofitar-ne cada part. A falta d'aliments, la gent havia de dur-se alguna cosa a la boca. Dels reculls de testimonis que s'han fet al llarg dels últims anys, es parla sovint que quan no hi havia res més, s'aprofitaven les peles de les taronges i se'n feia confit, de les garrofes se'n feia puré o un sucedani de xocolata de baixa qualitat, el conegut pa negre, era d'aquest calor perquè es feia amb qualsevol cereal que es trobava i el resultat era un pa de molt mala qualitat, dur i sec. En situacions molt desesperants es van arribar a menjar conills, coloms i fins i tot gats i gossos: "Las clases bajas sufrían las peores consecuencias: «en algunas localidades los famélicos pobres están comiendo perros y gatos, que roban cuando tienen la oportunidad»."⁶⁹

Aprofitaven totes les parts dels aliments per treure'n el màxim profit possible. De fet, Joan Vila i Gelpí, un reconegut cuiner de Blanes, va confeccionar per encàrrec de la Generalitat de Catalunya, concretament pel Departament de Premsa i Propaganda,

⁶⁸ Exposició virtual "Barcelona en postguerra". Disponible a: <http://www.bcn.cat/bcnpostguerra/exposiciovirtual/es/6.3-miseria.html> [Data de consulta: 17/05/2021].

⁶⁹ Del Arco Blanco, Miguel Ángel. «Morir de hambre». Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo. Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea 5, 2006, p. 249.

ÀMBIT 6: La misèria en un plat**TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties**

un receptari titulat “Menús de Guerra”. Constava de 14 pàgines i d’unes 24 receptes aproximadament. Aquestes estaven dissenyades a partir d’aliments barats i fàcils de trobar en l’època i d’un alt contingut calòric.

Amb l’arribada de la postguerra, el règim franquista impulsa el que va denominar la política autàrquica, que pretenia l’autosuficiència i l’auto-abastiment d’Espanya per arribar a una independència econòmica i a la industrialització de tot el territori⁷⁰. La realitat va ser, una altra vegada, molt diferent de la teoria. Aquestes noves polítiques van provocar un estancament econòmic i una llarga crisi de subsistència i, per tant, d’una escassetat d’aliments encara més marcada. Sobretot durant els anys 40, la situació es va definir per la pobresa, fam i misèria generalitzada.

Aquell mercat negre que s’iniciava durant la guerra, es va consolidar encara més durant la postguerra i va estar sempre al servei del règim de Franco. L’esfera política n’era partícip.

Aquesta situació extrema, ja normalitzada durant la guerra, va portar moltes conseqüències entre elles les malalties, de les que es parlaran en un altre àmbit, i en el pitjor dels casos la mort.

- **Les malalties de la guerra**

La primera causa de mortalitat des de l’inici de la guerra va ser, per un costat, a conseqüència de la lluita armada als fronts i, per l’altre, per conseqüència dels impactes de les bombes i la metralla. Alguns refugis van ser equipats per acollir infermeries al seu interior, i fins i tot quiròfans per atendre a malalts i ferits de guerra que ho necessitessin. “En aquests indrets s’emmagatzemava material de primers auxilis, en forma de botiquins o farmacioles. Hi havia un responsable de que tot estès en condicions.”⁷¹

Els refugis, per tant, necessitaven material sanitari. Aquest variava segons la capacitat de gent que podria acollir el refugi però s’hi podia trobar des de compreses, cotó, benes, mocadors triangulars, esparadrap, iode, aigua oxigenada, xeringa i agulles injectables, fèrules variades, un estoig quirúrgic d’urgència i una ronyonera, pel que fa als refugis d’unes 100 persones⁷² i pel

⁷⁰ Del Arco Blanco, Miguel Ángel. *Op. Cit.*, p. 243.

⁷¹ Hervás i Puyal, Carlos; Cahisa i Mur, Manel. *Op. Cit.*, p. 229.

⁷² Hervás i Puyal, Carlos; Cahisa i Mur, Manel. *Ibid.*, p. 223-235.

ÀMBIT 6: La misèria en un plat**TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties**

que fa als refugis de més capacitat ja eren necessaris utensilis més tècnics com bisturí, pinces de dissecció, clorur mòrfic, sèrum antitetànic, etc.⁷³

Tot i aquest equipament, en alguns refugis la bona higiene era molt difícil de mantenir. Així ho explica un testimoni del llibre de J. Pujadó:

Un spectacle dantesc. O, potser, més que dantesc, grotesc. Centenars –o potser milers- de persones hi dormien, en aquell túnel. Hi havia, arreglats a cada costat, un seguit de jaços, però també llits sencers, tauletes de nit amb el corresponent despertador, bressols, armaris. I, fins a perdre's de vista, un seguit de llumets (espelmes, quinqués, llums d'acetilè) que parpellejaven...

Una situació que no va durar gaire temps. D'una banda, perquè no reunia cap condició sanitària, aquell amagatall, i s'hauria pogut convertir en un niu d'infeccions; de l'altra, perquè la protecció que ofería –estava situat molt a prop de la superfície, la volta del túnel- era nul·la.⁷⁴

Cal imaginar que era una gran quantitat de persones la que s'acumulava en els refugis i eren tantes les hores que hi passaven a dins, que la neteja era potser en l'últim en el que es pensava.

Les conseqüències de la guerra van desenvolupar en altres problemàtiques. La manca d'alimentació i les condicions d'insalubritat acostumaven a produir malalties en la població que afectaven, sobretot, als nens i als infants, la població més vulnerable. Aquesta situació de fam i misèria, va produir un augment de la mortalitat. Durant els anys de la guerra van augmentar el número de malalts per tuberculosi, anèmia, tifus, verola i diftèria. I l'augment d'aquestes malalties no només va créixer per la situació que es vivia a Espanya sinó també per la facilitat de contagi de les mateixes

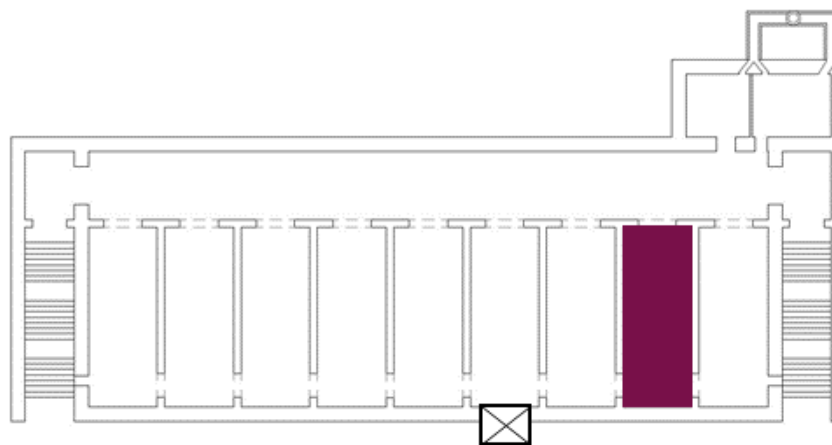
⁷³ Hervás i Puyal, Carlos; Cahisa i Mur, Manel. *Op. Cit.*, p. 233.

⁷⁴ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 37.

ÀMBIT 7: Els ulls innocents

TEMA: Els nens durant la guerra

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

- **Els nens de la guerra**

Els nens i nenes van prendre un paper molt important durant els anys de la guerra. Cal pensar que molts nens eren enviats al front ja des de molt joves, sense cap tipus d'experiència en el camp bèl·lic ni militar i molts, malauradament, morien en l'intent. D'altra banda, hi havia els nens i nenes de la rereguarda, que es quedaven als pobles i les ciutats passant per situacions realment dramàtiques entre bombardejos i fam. Eren, al cap i a la fi, la part més vulnerable de la societat del moment. Viure la guerra a ulls d'un nen o fer-se carrer d'un nen en una situació així, no devia ser gens fàcil.

Alguns contemplaven la guerra amb una mirada innocent mentre tot passava al seu voltant, alguns només pensaven en jugar. Així ho demostren testimonis com la Josefina Piquet, que al llibre de la Judit Pujadó explica: «Recordo que allà, al metro de Sant

ÀMBIT 7: Els ulls innocents**TEMA: Els nens durant la guerra**

Gervasi, hi havia altres nens com jo, però no podíem jugar perquè ens feien estar ben quietes, asseguts al costat de la família, això també era molt avorrit. Els grans s'estaven a l'andana, asseguts o estirats sobre matalassos, cadiretes, tots molt seriosos. Uns parlaven en veu baixa, altres llegien, alguns aprofitaven per dormir, hi havia una cosa bona: a l'hivern al metro s'hi estava molt més calentó que a casa»⁷⁵.

La guerra, això sí, va suposar per a molts un canvi en la seva rutina i les seves costums, sobretot els que formaven part de famílies pobres. Els nens ajudaven a les dones a buscar menjar diàriament, fent llargues cues per obtenir el racionament familiar, col·laboraven en la construcció dels refugis del barri, carregant carretons de terra o treballant amb el pic i la pala. Tot i que la mirada era innocent, alguns sabien a la perfecció la situació per la qual passaven, així ho demostren molts dibuixos d'infants realitzats durant la guerra civil en que mostren la cruesa dels bombardejos, tenen presents els refugis i la manca d'aliments i la dura situació a les llars. Així és com també ho explica un altre testimoni del mateix llibre, d'en Joaquim Renart, que deia: “La guerra transforma els jocs dels infants. Abans es jugava a futbol, a la ratlleta, a lladres i serenos, a cartrons, al flendi, a moros i cristians... Ara és tot una altra cosa. Avui les nenes del doctor Segura estaven jugant al terrat i jugaven a...bombardejos! Era molt curiós de veure la gran observació que té la quitxalla. De primer, les sirenes, després, córrer desesperats cap al refugi, el soroll de les bombes i dels antiaeris, l'auxili dels ferits, les ambulàncies i la ràdio anunciant que el perill havia passat. Ho brodaven amb tota una sèrie de detalls. [...] Fins en la tragèdia troben elements per jugar i divertir-se.”⁷⁶

⁷⁵ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 36.

⁷⁶ Pujadó, Judit. *Ibid.*, p. 133.

ÀMBIT 7: Els ulls innocents**TEMA: Els nens durant la guerra**

Als nens de la rereguarda republicana, se'ls va tenir sempre molt en compte. La JDP va dictar les normes de comportament intern i van aportar idees per millorar la situació penosa que vivia el país, com ara la confecció de carnets que identifiquessin els més menuts i els ensenyessin què havien de fer en cas de bombardeig”.⁷⁷

Això queda reflexat en un fragment del relat “El refugio” de Manuel Chaves:

En el breve intervalo que solía haber entre el toque corto de alarma y los tres largos toques que señalaban la presencia del peligro, los chicos, que conocían ya de sobra el camino del refugio, atravesaban la calle en dos saltos y se metían bulliciosos en el sótano, contentos de encontrarse de nuevo reunidos con los demás chicos de la vecindad en aquel estrecho recinto que tenía para sus imaginaciones infantiles el prestigio de un misterioso subterráneo de algún palacio encantado. La madre, que antes de abandonar su cocina se obstinaba en dejar recogidos sus pucheros y el padre, que iba a esconderse siempre de mala gana y un poco humillado, no llegaban nunca al refugio más que cuando ya la primera explosión sacudía el ámbito de la ciudad e iba retumbando de montaña en montaña con pavoroso estruendo. Por eso, porque las cuatro criaturitas estaban ya dentro del refugio y el padre y la madre, rezagados, no habían entrado aún, fue por lo que el destino pudo hacer aquella espantosa jugarreta.

Una bomba de ciento cincuenta kilos, lanzada por un avión fascista, fue a caer sobre el tejado del refugio, traspasó como si fuesen de papel los pisos del caserón y explotó sobre las cabezas del medio millar de seres hacinados en los sótanos. Tembló la tierra como si sus entrañas se hubiesen desgarrado; tejas, ventanas y chimeneas fueron escupidas al cielo y, entre aquella masa de humo negro que se estiraba violentamente hacia lo alto en un instante y luego se abullonaba vencida, aparecieron los recios muros heridos de muerte por las anchas grietas que abrió en ellos la explosión de la dinamita. Aquellas grietas se agrandaron en unos segundos y cuando ya por ellas se le veían las tripas al caserón, los altos paredones se inclinaron solemnes y se abatieron con pavoroso estruendo alzando al llegar al suelo una gran nube blanca que lo borró todo. Ya no se vio más.⁷⁸

⁷⁷ Pujadó, Judit. *Op. Cit.*, p. 13.

⁷⁸ Chaves Nogales, Manuel.(2013). «A sangre y fuego». Barcelona: Libros del asteroide.

ÀMBIT 7: Els ulls innocents**TEMA: Els nens durant la guerra**

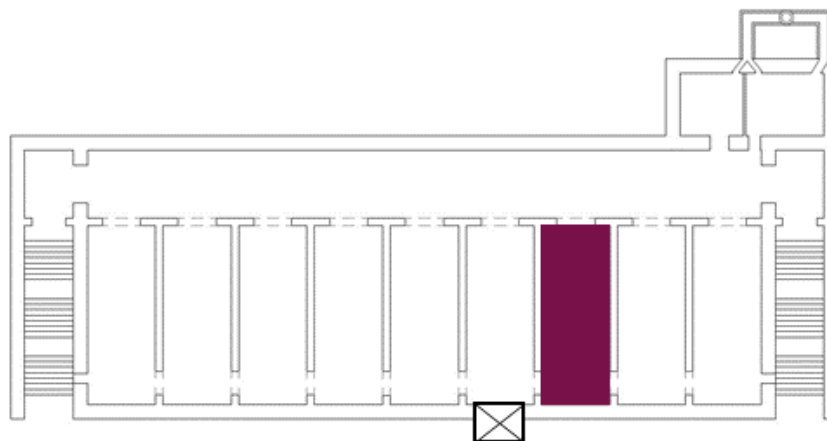
Al llarg de la guerra, molts nens van ser ferits, molts van quedar orfes, molts altres van ser desplaçats i malauradament molts van ser víctimes del conflicte. Tampoc el feixisme tenia cap tipus de compassió cap als nens, i així ho fan palès bombardejos com el del Liceu de Lleida, que va deixar uns 250 ferits entre els quals 60 eren nens, o sobre la plaça Sant Felip Neri de Barcelona, que va deixar 50 nens morts. La taxa més alta de mortalitat infantil es va registrar l'any 1939⁷⁹.

⁷⁹ Gil Alonso, Fernando; García Soler, Albert. «La mortalidad en la infancia durante la Guerra Civil. Impacto territorial estimado a partir del Censo de 1940». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 2009, núm. 127, p. 59.

ÀMBIT 8: Refugis supervivents, refugis en la memòria

TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament

LOCALITZACIÓ

GUIÓ NARRATIU

- **Refugis supervivents**

En el moment de la construcció de molts refugis antiaeris, ja es pensava en que serien espais als que els hi podrien donar un ús diferent en el futur “com a banys públics, aparcaments o biblioteques”⁸⁰, sobretot si eren refugis de grans dimensions i alt pressupost.

Un cop les tropes franquistes entren a la ciutat de Barcelona, la por de la ciutadania condueix a que molta documentació dels refugis, com els plànols o expedients siguin destruïts o amagats. D’aquesta manera, el franquisme no en sabia la localització i per tant aquests refugis no desapareixerien.

⁸⁰ Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 57.

ÀMBIT 8: Refugis supervivents, refugis en la memòria**TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament**

El franquisme va tenir dues respostes davant d'això. En un primer moment, alguns refugis van ser clausurats o se'n van tapiar les entrades per tal d'evitar que persones s'amaguessin a l'interior, així com armament o documentació. Però, més tard, tal i com indica A. Besolí (2004) “la Jefatura Provincial de Defensa Pasiva del gobierno franquista impulsó un plan para preservar y completar aquellos refugios que presentaban una mayor fractura arquitectónica a fin de reabrirlos en caso de una nueva guerra o utilizarlos para otros usos. De este modo se destinaron fondos para continuar algunas obras, caso del refugio de la plaza Tetuán o del refugio 307.”⁸¹ A partir d'aquesta informació es pot intuir que, potser, el refugi de la plaça Tetuan no es a poder acabar durant la guerra però sí durant el període del franquisme. De fet, la dictadura el va voler reutilitzar com a escola però mai es va dur a terme el projecte.

En les memòries de construcció d'alguns refugis de la ciutat de Barcelona, com el de la plaça del Sol al barri de Gràcia, s'havia arribat a presentar un disseny de l'ús futur que li donarien a l'espai, en aquest cas, com a banys públics, però la realitat és que aquesta reutilització dels espais, de manera general, no es va dur a terme. Fins fa ben poc “els refugis com a tals havien desaparegut d'una manera global, tant des de l'òptica del coneixement oficial com també de la consciència social⁸²”, alguns han estat convertits ens pàrquings de vehicles com el de la plaça del Sol o el de la plaça Joanic i d'altres hi són però estan en desús.

⁸¹ Besolí i Martín, Andreu. *Op. Cit.*, p. 189.

⁸² Arnabat, Ramón. *Op. Cit.*, p. 71.

ÀMBIT 8: Refugis supervivents, refugis en la memòria**TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament**

- **Refugis en la memòria**

El 26 de desembre de 2007 s'aprovava a Espanya la Llei de Memòria Històrica que posava de manifest la necessitat de reconèixer les víctimes que va deixar la guerra civil i el franquisme, així com la localització de fosses comunes. Aquesta, incloïa també la retirada de tota la simbologia franquista i la concessió de la nacionalitat espanyola a brigadistes internacionals i a fills i nets d'exiliats.

Pel que fa als espais de la GCE, anys abans ja s'havien posat en marxa diversos moviments per la recuperació d'aquests, amb una iniciativa sobretot de part de la ciutadania. Alguns refugis antiaeris comencen a rehabilitar-se i, poc a poc, d'altres passen per processos de museïtzació per posar-los a disposició del públic. La necessitat de parlar sobre la guerra en totes les seves vessants es va consolidant amb el pas del temps i, en aquest cas, els refugis es contemplen com a espais testimonis del conflicte. Gràcies a la progressiva presa de consciència de la ciutadania i d'algunes institucions, molts d'aquests espais es poden visitar en l'actualitat i funcionen com una finestra cap al passat que ens permet conèixer la nostra història.

És per això en aquest àmbit final del recorregut es remarcarà la necessitat de continuar obrint aquests espais al públic i no deixar que quedin en l'oblit. Per últim es tancarà el guió narratiu amb el següent poema:

ÀMBIT 8: Refugis supervivents, refugis en la memòria	TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament	
<p>La mort damunt el mar... Frederic Alfonso Orfila</p> <p>El mar té un brill de punyals i de gardènies de plata, les veles en l'horitzó són nards i presagis d'alba i l'aigua riu i somriu amb set colors a la cara. Al lluny, travessa la Mort</p>	<p>un núvol gris de metralla. Respira i el seu respir sembla un renec de pirata i estén les ales, talment un au de presa que aguaita... I ara la Mort ha fugit, humides de sang les ales; fa un crit de monstre abrandat i li respon una mare que cerca el fill entre el fum</p>	<p>i la runa de les cases. Tremola el mar, i és d'un to lívid com d'aigua malalta, plora llàgrimes de sal l'ona en el si de la platja i al lluny, en senyal de dol, totes les veles s'acalen...</p> <p><i>Meridià, núm. 28 (22-VII-38), p.2</i></p>

8. Disseny museogràfic: memòria i emocions en el tractament del conflicte

8.1. Consideracions prèvies

8.1.1. Accés

Actualment, al refugi s'hi accedeix per un pou tècnic que es troba en un dels extrems de la plaça Tetuan, com s'ha comentat anteriorment (Figures 14 i 15). L'habilitació d'un accés adequat al refugi és completament necessari per fer possible la visita del públic.

Aquest accés consistirà en un bloc col·locat a la plaça, on està situat aquest pou tècnic. Mitjançant una obra, s'ampliarà aquest forat del pou per poder donar-li cabuda a un ascensor de gran capacitat que condueixi fins al refugi. El bloc serà de vidre, de tal manera que s'hi podrà projectar un vinil a la part interior del vidre amb l'atles de refugis de la ciutat de Barcelona i especialment els que es poden visitar. D'aquesta manera, ja des de l'exterior el visitant que ho llegeixi es podrà anar fent una idea de la dimensió que van tenir els refugis durant la GCE i la quantitat que se'n van construir arreu de la ciutat.

Cal mencionar que una adequació ideal d'aquest accés seria a través dels dos accessos originals del refugi, així el visitant podria fer-se una idea fidel de com era entrar-hi. Degut a que es troben tapiats s'ha hagut de pensar en aquesta alternativa més segura i viable en la seva convivència amb l'entorn i el dia a dia de la ciutat.

A més a més, a l'entrada de l'ascensor s'hi projectarà també tota la informació necessària per poder visitar el refugi: els horaris, el e-mail de contacte, etc.

Per comprendre millor quin tipus d'entrada es vol donar al refugi, a continuació s'exposa un exemple per tenir una idea molt més visual. En la figura 19, observem l'entrada al refugi de la plaça del Diamant, i a la 20 la visualització de l'entrada que es vol habilitar.

FIGURA 19. Accés al refugi de la plaça del Diamant de Barcelona. Font: Maria López

FIGURA 20. Visualització de la Plaça Tetuan amb la proposta d'accés al refugi. Font: Maria López

8.1.2. Adequació de l'espai

- **Instal·lació elèctrica**

El refugi no conserva el sistema d'enllumenat original. En les fotografies de l'últim accés al refugi es pot apreciar que es va il·luminar l'espai amb uns focus de llum col·locats al terra i amb llanternes. Molt dels elements museogràfics que es presentaran a continuació requereixen electricitat, per tant, el pressupost inclourà la instal·lació elèctrica necessària.

- **Drenatge**

En les fotografies de l'últim accés al refugi també es pot apreciar aigua en els terres de les galeries. Per aquesta raó, s'ha decidit incloure en el pressupost un sistema de drenatge per tal d'evacuar l'aigua quan sigui necessari i evitar que el refugi es conservi en el bon estat en el que es troba i, a més a més, els materials de la museografia perdurin el major temps possible.

- **Pavimentació**

Per l'anivellament del paviment s'ha decidit revestir la superfície amb una capa de formigó antilliscant.

- **Lavabos**

La instal·lació d'uns lavabos donaria resposta a totes les necessitats que puguin sorgir en la visita, sobretot si es tracta d'un grup escolar que visita el refugi. Per no intervenir en el refugi pròpiament, els lavabos s'instal·laran a l'exterior, a la plaça Tetuan, prop de l'accés al refugi. Aquests lavabos s'ubicaran dins d'un cub prefabricat de 2m d'ample, 2'50 de llargada i 2'50 d'alçada, que inclourà un inodor adaptat, un lavabo, una aixeta, un mirall i la instal·lació de lampisteria i el sistema d'evacuació amb connexió a la xarxa de clavegueram. El lavabo només s'obrirà pels visitants del refugi.

8.2. Recorregut expositiu i distribució dels àmbits en l'espai

L'entrada al refugi, com s'ha explicat a l'apartat anterior, es farà a partir de l'ascensor, indicat amb una fletxa al plànol de la figura 21. Aquest connectarà amb la galeria petita 1, que serà la galeria de benvinguda al visitant. A partir d'aquest primer espai, el recorregut de la visita al refugi serà circular, començarà i acabarà al mateix espai, com es pot veure en el següent plànol:

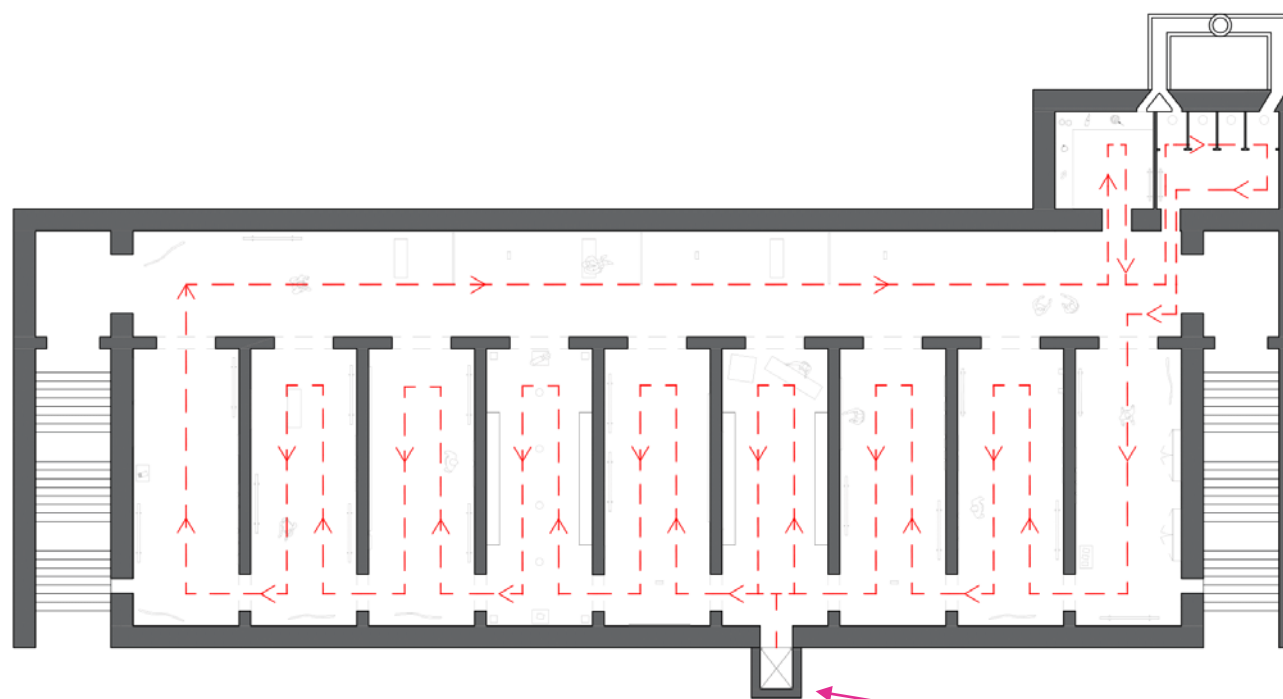

FIGURA 21. Recorregut expositiu. La fletxa indica l'accés al refugi. Font: Maria López

A continuació es mostra un segon plànol amb llegenda per veure la distribució de cada àmbit en l'espai del refugi en el que estarà situat. Cada àmbit està representat per un color. Algun dels àmbits ocupa més d'un espai del refugi.

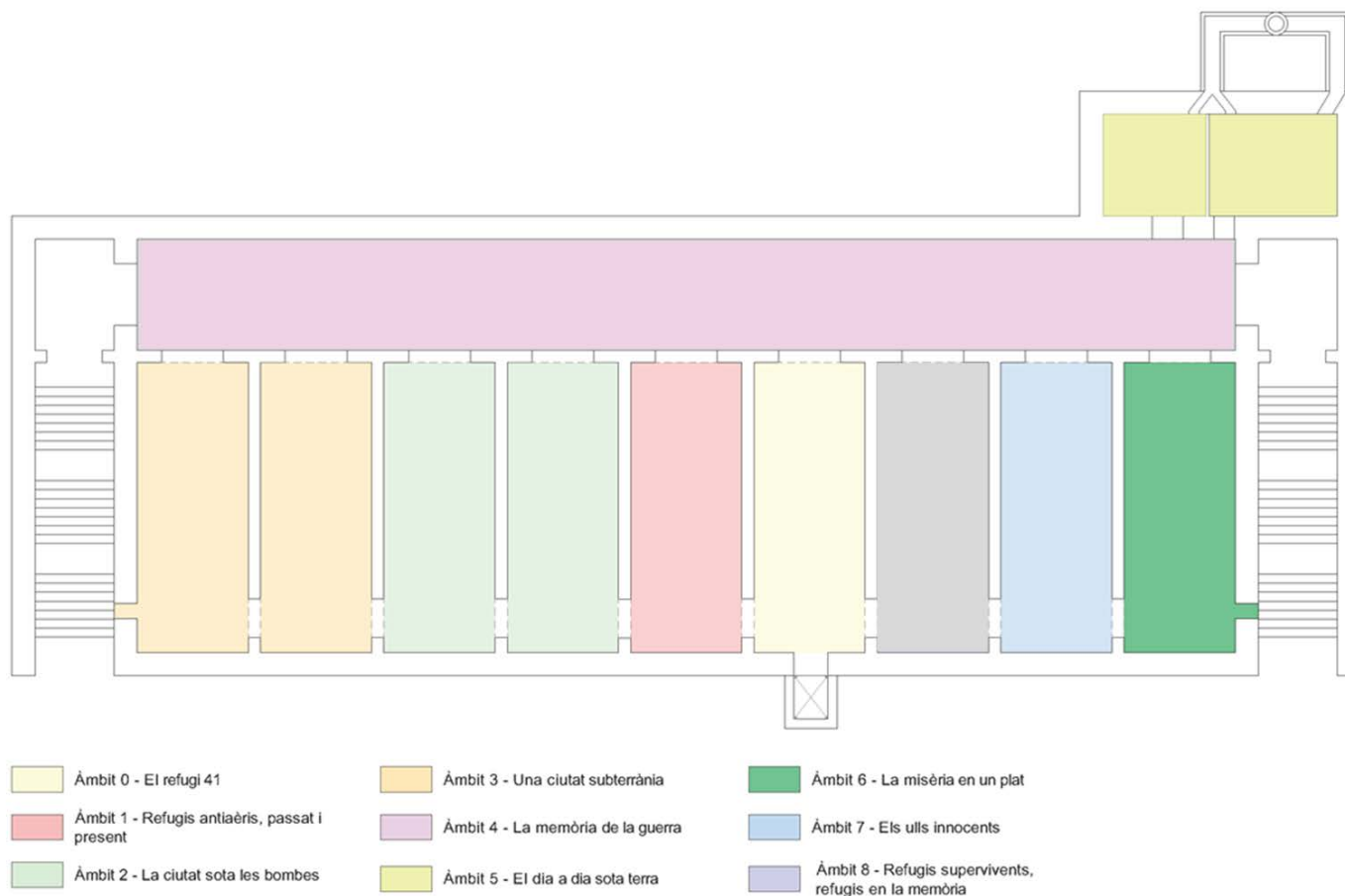

FIGURA 22. Plànol de la distribució de cada àmbit en l'espai representats per colors. Font: Maria López

8.3. Disseny museogràfic per a cada àmbit

8.3.1. Consideracions preliminars

A continuació es presenta el guió museogràfic de la proposta que va en concordança amb el guió museològic descrit anteriorment. Aquest guió es dividirà de la mateixa manera, segons els àmbits de l'exposició. Els elements museogràfics s'aniran enumerant en cada àmbit per lletres: A, B, C... D'aquesta manera, serà més fàcil referenciar qualsevol element més endavant si és necessari (per exemple, 1-B, fent referència a l'àmbit 1 i a l'element museogràfic B).

Abans de començar amb la descripció, però, cal fer unes consideracions prèvies que tenen a veure amb una museografia més

FIGURA 23. Siluetes retallades del passadís del Duque de Lerma, Burgos. Font: Tània Martínez.

general del refugi, que no afecten tant en un àmbit sinó més aviat a tot l'espai en sentit global. Així, no caldrà repetir les informacions en cada un dels àmbits. Si en alguna de les galeries aquests elements no hi apareixen, se'n farà menció específica.

La proposta a nivell museogràfic té un fil conductor, les persones, amb l'objectiu de donar veu i protagonisme als qui van patir el conflicte. Per això algun dels àmbits estaran representats per les siluetes de personatges; depenent de l'àmbit només serà un, dos o més. Aquests personatges seran anònims però estarà basat en imatges de l'època i prenent referències de com era el vestuari i el rol de cada persona. Museogràficament es representaran mitjançant una silueta que permeti veure clarament quin tipus de personatge representa. El rol de cada personatge que el lligarà amb el contingut que s'explicarà

en el respectiu àmbit s'aconseguirà mitjançant objectes. Cada personatge es descriurà en l'àmbit pertinent. Per últim, s'aprofitarà la figura retallada per escriure a sobre el títol de l'àmbit en el que es troba. Les següents imatges serveixen com a exemple d'aquestes siluetes retallades.

D'altra banda, la majoria dels elements gràfics que s'utilitzaran no aniran instal·lats a les parets del refugi per tal d'evitar fer malbé l'espai i intervenir el mínim possible. Per tant, el tipus de panell que es farà servir és el que s'instal·la només al terra amb dos suports. Alguns exemples són els panells que s'utilitzen al refugi antiaeri de Flix o els del refugi antiaeridel Parc de Calella.

FIGURA 24. Panells utilitzats a refugis antiaeris. Esquerra: refugi antiaeri del Parc de Calella (Font: Memorial Democràtic). Dreta: Flix (Font: Maria López)

8.3.2. Plànol dels recursos museogràfics

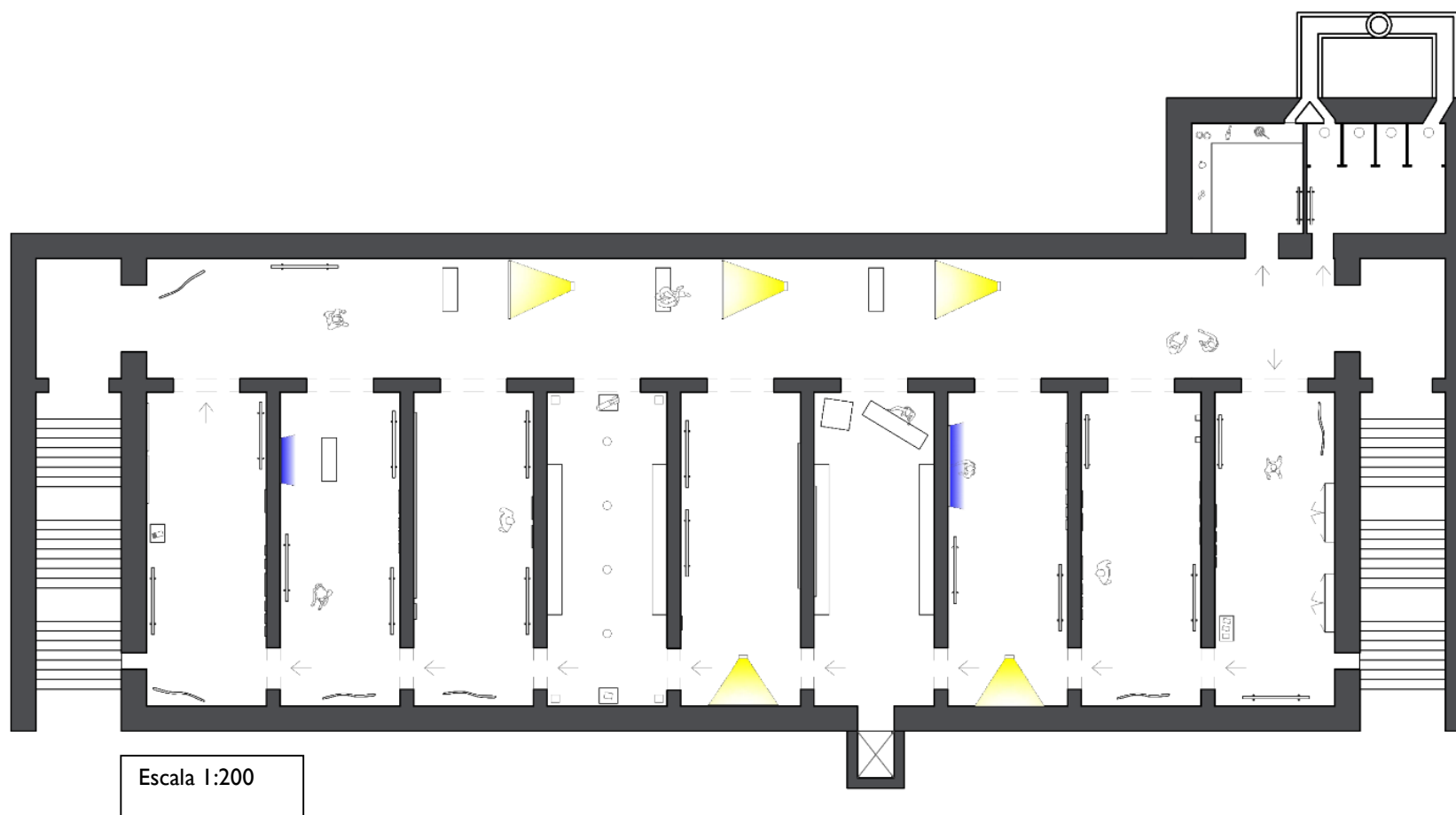

FIGURA 25. Plànol del projecte amb elements museogràfics. Font: Maria López

8.3.3. Part interpretativa

El disseny museogràfic s’ha organitzat en taules en les que es presenta el plànol de situació dels diferents elements museogràfics, les icones corresponent a cadascun i el contingut dels mateixos. A més, en la primera pagina de cada àmbit s’ha incorporat un plànol de localització de l’àmbit corresponent.

Per a la interpretació del disseny museogràfic s’han utilitzat els recursos i les icones que es poden veure a les següents taules:

TIPUS DE RECURS	MUSEOGRÀFIC	DIRECCIONAL	FUNCIONAL
ICONA	VEURE SUBTIPOLOGIA A LA TAULA 2	→→	

FIGURA 26. Taula de classificació del tipus de recursos utilitzats i la icona que els representa. Font: Maria López

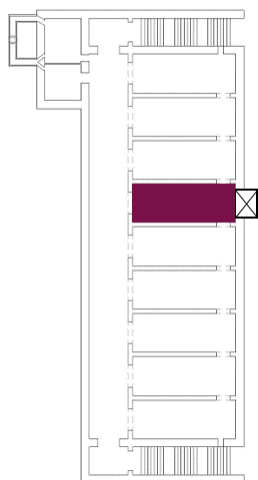
TIPUS DE RECURS MUSEOGRÀFIC	VISUAL	AUDITIU	OLFATIU	TÀCTIL	CORPORI	INTERACTIU	GRÀFIC	PROJECCIÓ	AUDIOVISUAL
ICONA									

FIGURA 27. Taula del tipus de recursos museogràfics utilitzats i la icona que els representa. Font: Maria López

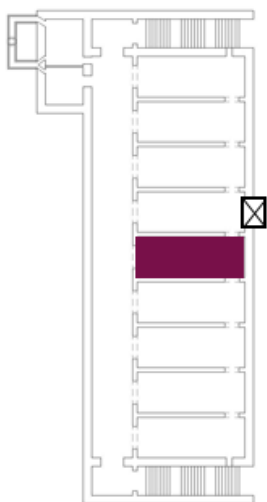

ÀMBIT 0		TEMA: Benvinguda	TÍTOL ÀMBIT: El refugi 41
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	A		Dos bancs de fusta.
	B		Un taulell per l'atenció al visitant
	C		Un carro per a que les escoles puguin dipositar les motxilles o d'altres elements mentre realitzen la visita al refugi.
	D		Panell amb el plànol del refugi per a que el visitant sàpiga en quin espai es troba i en quina direcció ha d'anar.
	E		Vinil a la paret: amb la frase "Las personas que pasamos una guerra de una manera o de otra quedamos marcadas, no sé por qué." (Paquita Valenzuela Segura. Barcelona, 1922). ⁸³

⁸³ Banc Audiovisual de Testimonis del Memorial Democràtic. Disponible a: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/205> [Data de consulta: 02/07/2021].

FIGURA 28. Visualització de l'àmbit 0, galeria petita 1. Font: Maria López

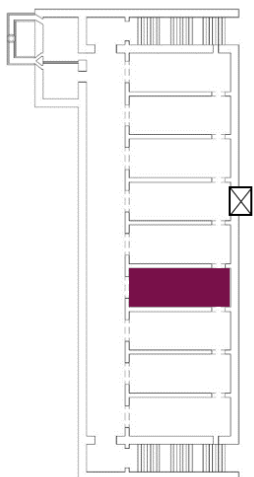

ÀMBIT 1		TEMA: Presentació	TÍTOL ÀMBIT: Refugis antiaeris, passat i present
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	A		Panell que mostrarà un eix cronològic on es marcaran alguns moments importants relacionats amb la memòria històrica de la història des de 1936, inici de la GCE, fins l'actualitat.
	B		Panell que introduirà la construcció de refugis antiaeris arrel dels primers bombardeigs aeris.
	C		Panell que introduirà la situació actual dels refugis antiaeris.
	D		Pantalla petita que indicarà quan comença la projecció de llums de la galeria següent per a que el visitant sàpiga quan pot passar.
	E		Projecció que mostrarà l'atles de refugis antiaeris de la ciutat de Barcelona. En aquest audiovisual, aniran apareixent punts vermells que representen els refugis antiaeris que hi ha a Barcelona. Aniran apareixent per districtes, aleatòriament, fins que al final de l'audiovisual, es podran veure tots els punts vermells de tots els districtes de la ciutat. Exemple de quin tipus de mapa es vol mostrar. Font: Esther Utrilla, Diari Ara. https://www.ara.cat/cultura/vidals-1-322-refugis-antiaeris-barcelona_130_3905673.html

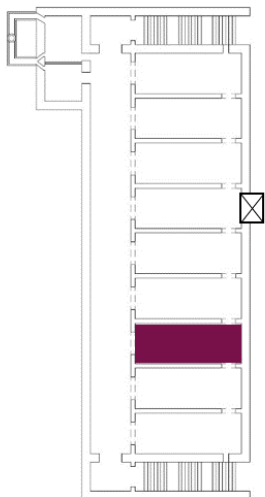
FIGURA 29. Visualització de l'àmbit 1, galeria petita 2. Font: Maria López

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	A 	4 projectors de llum	<p>En aquest espai es vol intentar transmetre al visitant una idea de com era viure un bombardeig des d'un refugi. Això es farà mitjançant un joc de llums i sons que es projectaran en els murs de la galeria. L'ambient estarà en calma, després sonaran les sirenes que alerten el perill de bombardeig, la proximitat d'uns avions i finalment el terrabastall d'una bomba. En aquest moment, tot quedarà a les fosques i segons després es tornaran a encendre. Aquesta experiència s'anirà repetint constantment, deixant uns minuts entremig per a que el visitant pugui interactuar amb la resta d'elements museogràfics i passar al següent àmbit. Tot això passarà en convivència amb altres visitants. La idea és donar sincronia amb la pantalla situada en la galeria anterior que indicarà el temps que queda per a que la projecció torni a començar. D'aquesta manera el visitant podrà passar o esperar-se.</p>
	B 	4 altaveus	
	C 	2 bancs de fusta	
	D 	Caixa que emeti l'olor de pólvora d'un bombardeig.	
	E 	Rèplica d'una bomba col·locada en una peanya que es pugui tocar.	

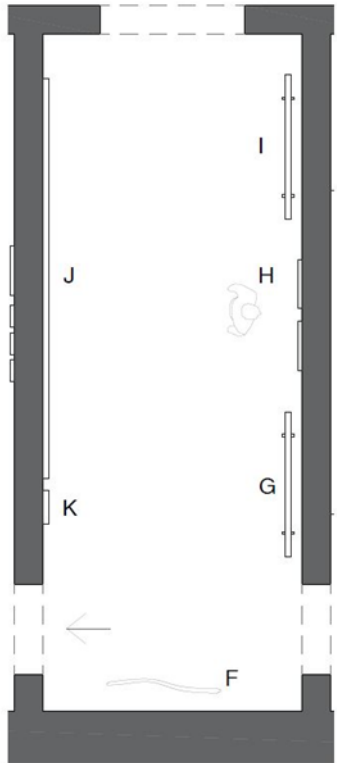

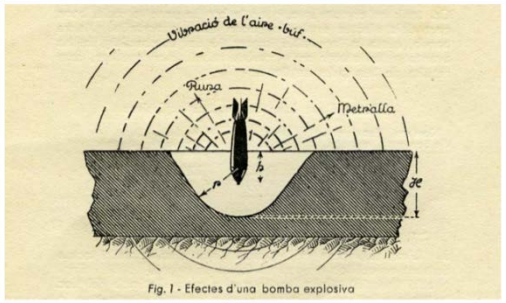
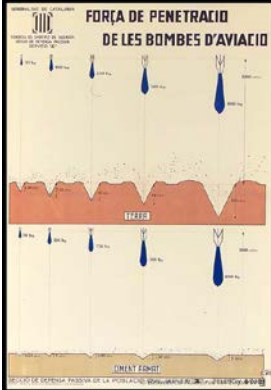

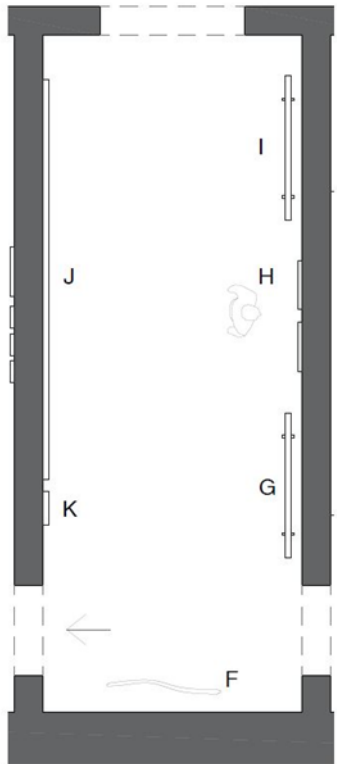

FIGURA 30. Visualització de l'àmbit 2, galeria petita 3. Font: Maria López

ÀMBIT 2 TEMA: bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	1/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	F 	<p>Silueta retallada: el personatge que representarà aquest àmbit és un aviador. Les ulleres d'aviació seran reals i les durà col·locades al cap, per sobre dels ulls. En el cos de la figura retallada apareixerà el títol de l'àmbit "La ciutat sota les bombes". La silueta estarà inspirada en la següent fotografia:</p> 	
	G 	<p>Panell explicatiu de les principals estratègies militars que es van utilitzar per atacar les ciutats republicanes per part del bàndol nacional i dels seus aliats alemanys i italians, acompanyada de dibuixos o mapes que facilitin la comprensió del text.</p>	

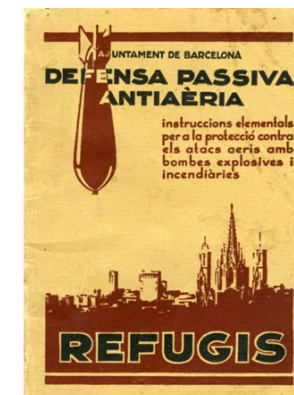
Miguel Zambudio, membre de l'aviació republicana. Font: Arxiu ADAR

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes		2/7	
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT			
	<p>G</p> 	 <p>Fig. 1 - Efectes d'una bomba explosiva</p>	<p>G1. Plànol de la costa republicana amb la numeració dels objectius costaners republicans realitzat per l'aviació legionària de les Balears, des de Portbou fins a Almeria Font: US, OMS.</p>		<p>G3. Força de penetració de les bombes d'aviació. Consell de Sanitat de Guerra. Font: col·lecció de cartells del Pavelló de la República/Universitat de Barcelona.</p>
		<p>G2. Gràfica amb els efectes d'una bomba. Font: col·lecció particular.</p>			

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	3/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	H 	Exposició de cartells . Anirà acompanyat d'una cartel·la per identificar-los.	
	I 	Panell explicatiu de la creació la defensa passiva i de la construcció dels primers refugis a Barcelona.	

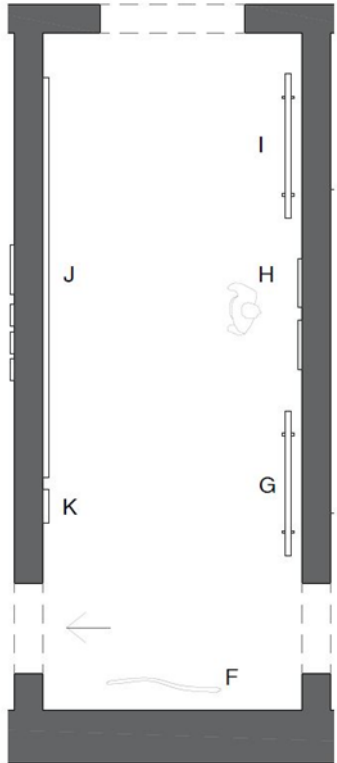

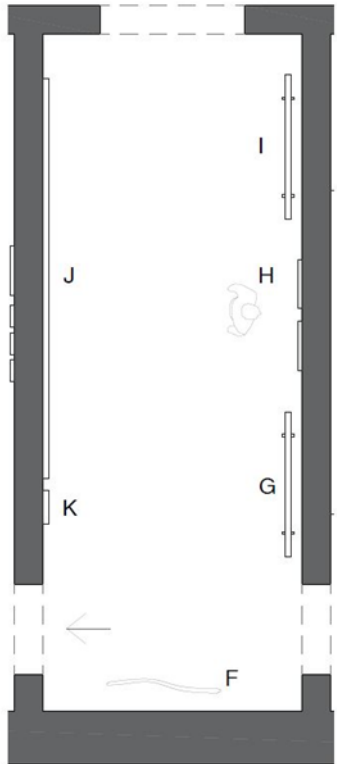

H1. Defenseu-vos dels atacs aeris! Autor: Martí Bas. Font: Arxiu Nacional de Catalunya.

H2. Exposició de la portada del llibret publicat per l'Ajuntament de Barcelona amb les instruccions i directrius per a la construcció de refugis antiaeris. Font: Col·lecció de cartells del Pavelló de la República/Universitat de Barcelona.

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	4/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>J</p>	<p>Exposició de fotografies dels efectes dels bombardejos Aniran acompanyades d'una cartel·la d'identificació i un reclam per a la reflexió del visitant.</p> <div data-bbox="1070 395 2024 715"> <p>J1. Carlos Pérez de Rozas. Bombardeig a Badalona, 4/04/1937.</p> </div> <div data-bbox="1406 705 1697 906"> <p>En un instant perds tot allò que és teu: la llar, els records, la família... Quina importància li donem a tot allò que creiem que tindrem sempre?</p> </div> <div data-bbox="1070 890 2024 1257"> <p>J2. Antoni Campañà. Dos mujeres después de un bombardeo, en el barrio de Poble-sec, 1937.</p> </div>	

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes		5/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT		
	<p>J</p> 	<p>J3. Kati Horna, Calle Marina, bombardeos de marzo Barcelona, 1938.</p> 	<p>J4. Bombardeos al carrer Bilbao, Barceloneta i passeig de Sant Joan de Barcelona, Carlos Pérez de Rozas, 29 de mayo de 1937.</p> 	<p>La ciutat esdevé un paisatge quotidià de runes i misèria. Qui té el dret de fer fora a algú d'allà on viu?</p>

ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	6/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>J</p> 	<p>J5. Autor desconegut, efectes dels bombardejos a Barcelona, Arxiu Fotogràfic.</p> 	<p>J7. Autor desconegut, la Porxada derruïda pel bombardeig de 1938 sobre Granollers. Donació Paco Cruz. Arxiu Municipal de Granollers.</p>
		<p>J6. Imatge aèria de l'explosió d'una bomba a la Gran Via de Barcelona, 17 de març de 1938 (Arxiu Militar de l'Aeronàutica italiana, Roma).</p> 	<p>El 1938, Barcelona va patir els bombardejos més devastadors. La ciutat es va omplir de milers de víctimes i desenes d'edificis destruïts. Quant de mal pot fer una sola ordre?</p> <p>J8. Gerda Taro, Víctima de un raid aéreo, Valencia, 1937.</p>

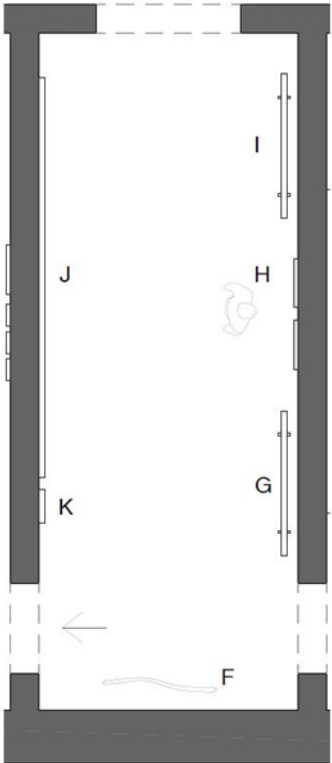

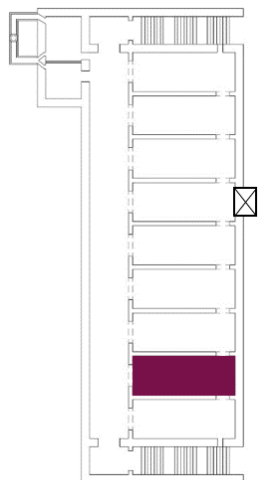
ÀMBIT 2 TEMA: Bombardejos		TÍTOL ÀMBIT: La ciutat sota les bombes	7/7
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>J</p> 	<p>J9. Juan Miguel Pando Barrero. Bombardeo nocturno en la plaza de Antón Martín. Invierno de 1936.</p> 	<p>J10. Indalecio Ojanguren, Cràter d'una bomba que va impactar al refugi de Labaderouka durant el bombardeig d'Eibar, abril 1937. Foto: Egoibarra.</p>
	<p>K</p> 	<p>Exposició de la il·lustració de la portada de la revista “En Patufet” (número 1737, 6</p> 	

FIGURA 31. Visualització de l'àmbit 2, galeria petita 4. Font: Maria López

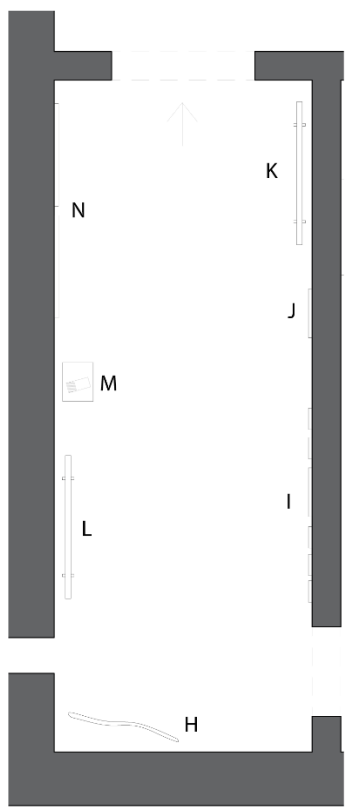

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufligs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània 1/3		
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	<p>A</p>	<p>Silueta retallada: el personatge que representarà aquest àmbit estarà inspirat en una fotografia de Manuel Muñoz Díez (Segòvia, 1896 – Mèxic DF, ?), paleta de professió, membre de la CNT i regidor de la conselleria d'Urbanització i Obres, que va ser el principal impulsor de la construcció de refugis antiaeris arreu de Barcelona. Un cop avançada la guerra, va ser president de la Junta Local de Defensa Passiva de Barcelona.</p> <p>La silueta retallada portarà un “vestit d’home”, amb corbata. A la mà portarà els plànols reals d’un refugi antiaeri. Al cos de la silueta hi haurà escrit el títol de l’àmbit “Una ciutat subterrània”.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-top: 10px;"> <p>Manuel Muñoz Díez per una entrevista. Font: <i>Mi Revista</i>, revista de l'època.</p> </div>
	<p>B</p>	<p>Panell explicatiu sobre el paper que van tenir la Junta de Defensa Passiva de Catalunya i la formació de les Juntes Locals de Defensa Passiva.</p>

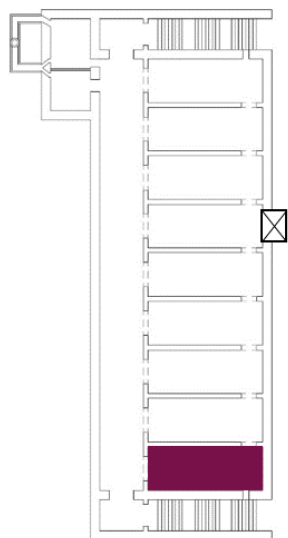
ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufigs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		2/3
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	<p>C</p>	<p>Exposició de fotografies de les manifestacions en contra dels bombardejos a Barcelona. Aniran acompanyades d'una cartel·la per identificar les.</p> <div data-bbox="1093 391 1664 534" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>C1. Carlos Pérez de Rozas, Manifestació contra els bombardejos organitzada per la CNT. Assistents portant pancartes, 2 de juny de 1937. Font: Arxiu Fotogràfic.</p> </div> <div data-bbox="1093 563 1469 842" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> </div> <div data-bbox="1379 703 1798 874" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>C2. Carlos Pérez de Rozas, Manifestació de dones en contra dels bombardejos del 13 de febrer de 1937, 19 de febrer de 1937. Font: Arxiu Fotogràfic.</p> </div> <div data-bbox="1122 868 1516 1155" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> </div> <div data-bbox="1621 874 1995 1150" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> </div> <div data-bbox="1675 376 2024 855" style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> </div>
	<p>D</p>	<p>Panell explicatiu sobre el paper que va tenir la ciutadania en la construcció de refugis. D'aquest panell penjaran un parell d'auriculars on es podrà escoltar el fragment d'entrevista del llibre de la Judit Pujadó transcrit al guió museològic.</p>

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufigs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		3/3
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	E 	Recurs audiovisual que reproduïx el tràiler del documental “La ciutat foradada”, de Martí Sans. Link: https://vimeo.com/5621025 E1. Pantalla. E2. Campana de so B3. Cartel·la informativa.
	F 	Banc de fusta.
	G 	Panell explicatiu breu sobre el finançament dels refugis antiaeris.

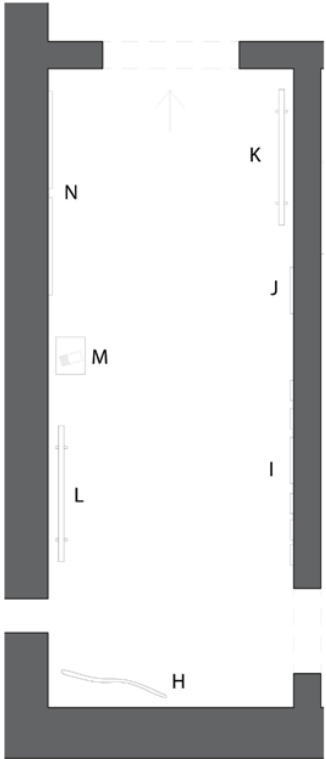

FIGURA 32. Visualització de l'àmbit 3, galeria petita 5. Font: Maria López

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufligs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		1/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
 <p>The plan shows a large rectangular area with thick walls. Labels N, K, J, M, L, I, and H are placed within the space. A staircase is indicated at the top. A small icon of a person is located near label M.</p>	<p>H</p> 	<p>Siluetes retallades: els personatges que representaran aquest àmbit seran un home, que durà una boina al cap i una pala a la mà, fent referència a la construcció de refugis per part de la ciutadania, i una dona infermera, amb una bata blanca i un mocador lligat al braç amb una creu mèdica, fent referència a la tasca dels sanitaris tant al carrer com als hospitals durant els bombardejos. Aquests personatges estaran inspirats per les següents fotografies:</p> <div data-bbox="1142 590 1668 1021"> <p>Josep Gelmà, construcció del refugi antiaeri del Parc Dalmau de Calella, 1937. Font: Arxiu Històric Municipal de Calella.</p> </div> <div data-bbox="1176 1029 1624 1316"> <p>Infermeres durant la Guerra Civil. Font: Museu de l'Exèrcit.</p> </div>

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufligs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània			2/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
<p>A floor plan diagram of an anti-aircraft shelter. It shows a rectangular structure with thick walls. The interior is divided into several sections labeled with letters: H at the bottom, I on the right side, J above I, K at the top right, N on the left side, L on the left side below N, and M in the center-left area. There is an upward-pointing arrow at the top center.</p>	<p>I</p>	<p>Exposició de fotografies que mostren la construcció de refugis antiaeris. Aniran acompanyades d'una cartel·la per identificar-les.</p> <div data-bbox="1099 391 1619 494"> <p>I1. Josep Gelrà, construcció del refugi antiaeri del Parc Dalmau de Calella, 1937. Font: Arxiu Històric Municipal de Calella.</p> </div> <div data-bbox="1099 507 1579 858"> </div> <div data-bbox="1619 375 2004 906"> <p>I2. Construcció d'un refugi en galeria a Barcelona. Font: Fons Ramón Perera,.</p> </div> <div data-bbox="1099 874 1538 1010"> <p>I4. La construcción de refugios. Fotografia: Merletti, hijo. <i>La Vanguardia</i>, Domingo 4 de abril de 1937.</p> </div> <div data-bbox="1099 1018 1388 1329"> </div> <div data-bbox="1608 922 2004 1329"> <p>I4. Manuel Centelles, construcció d'un refugi antiaeri al Poble Nou, Barcelona. Font: Arxiu personal Alicia Bou.</p> </div>	

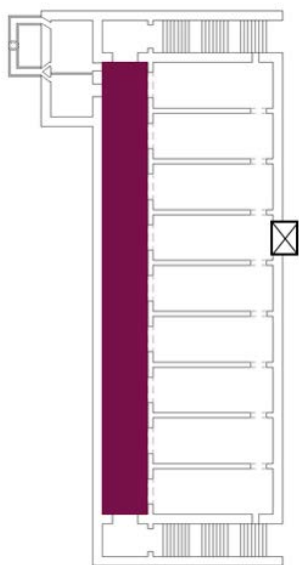
ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufigs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		3/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	<p>J</p>	<p>Exposició d'illustracions de refugis antiaeris amb cartella descriptiva.</p> <p>J1. Pau Febrés Yll, nombroses persones entren corrents a l'interior del refugi de la plaça de la Revolució del barri de Gràcia. Font: Arxiu Fotogràfic.</p>
	<p>K</p>	<p>Panell explicatiu sobre la tipologia de refugis antiaeris acompanyat amb fotografies dels plànols d'alguns refugis de la ciutat que ho exemplifiquin. Exemple:</p> <p>Plànol original del refugi de la plaça del Diamant. Font: AMCB.</p>

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufigs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		4/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	L	<p>Icona: </p> <p>Contingut: Panell explicatiu sobre el refugi de la plaça Tetuan.</p>
	M	<p>Icona: </p> <p>Contingut: Modul interactiu: constarà d'un joc de preguntes que el visitant trobarà escrites en targetes. Aquestes les podrà trobar dins d'una capsa situada sobre una peanya. En una cara de la targeta es formularà la pregunta i en l'altra es trobarà la resposta. La idea és que el visitant interaccioni amb els seus acompanyants formulant preguntes als altres o intentant trobar les respostes correctes. Les preguntes del quiz trindran relació amb els temes que es tracten en els àmbits del refugi. A continuació es mostra un exemple d'aquest mòdul:</p> <div data-bbox="1095 608 1570 967" data-label="Image"> </div> <div data-bbox="1585 651 2011 767" data-label="Caption"> <p>Detall d'un mòdul de l'Imperial War Museum, Londres. Font: Tània Martínez</p> </div> <p>A continuació es mostra un exemple de targeta:</p> <div data-bbox="1095 1054 1547 1353" data-label="Image"> </div> <div data-bbox="1554 1054 2007 1353" data-label="Image"> </div>

ÀMBIT 3 TEMA: Construcció i finançament de reufligs, tipologia i normatives d'ús. TÍTOL ÀMBIT: Una ciutat subterrània		5/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	<p>N</p>	<p>Exposició de cartells que indiquen algunes normes generals a seguir en cas de bombardeig dins d'un refugi. Aniran acompanyats d'un panell petit per identi cartelles per identificar-los i una breu explicació sobre les normes de funcionament i ús dels refugis</p> <div data-bbox="1099 459 1697 874"> </div> <div data-bbox="1711 501 2002 839"> <p>N1. Indicacions de la Conselleria de Propaganda sobre els diferents tipus de refugis en cas de bombardeig. Font: Col·lecció de cartells del Pavelló de la República/ Universitat de Barcelona.</p> </div> <div data-bbox="1111 1027 1576 1152"> <p>N2. "Prohibit fumar" en una de les parets del refugi antiaeri d'Agramunt, Lleida. Font: Maria López Alonso.</p> </div> <div data-bbox="1599 890 2020 1321"> </div>

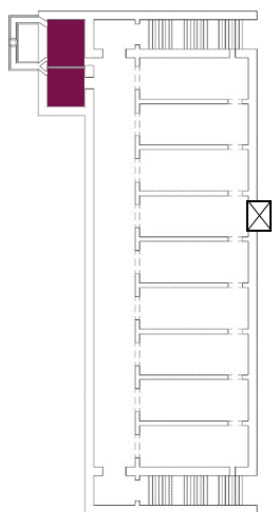
FIGURA 33. Visualització de l'àmbit 3, galeria petita 6. Font: Maria López

ÀMBIT 4 TEMA: Testimonis de la guerra, memòries, records TÍTOL ÀMBIT: La memòria de la guerra.	
<p>PLÀNOL</p>	
ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
<p>A</p>	<p>Siluetes retallada: els personatges que formaran part d'aquesta silueta representaran una multitud de gent: nens, joves, homes i dones, ancians... Aquesta silueta representarà la rereguarda republicana.</p>
<p>B</p>	<p>Panell explicatiu explicant la importància de tenir testimonis que relatin fets de la GCE.</p>
<p>C</p>	<p>Projecció audiovisual del recull de testimonis presentat en el guió museològic. En la paret que queda lliure d'aquesta galeria, que fa 32'4m de llargada i 3'60m d'amplada, es col·locarà 3 pantalles, acompanyades dels seus projectors pertinents, que reproduiran els fragments de les entrevistes transcrits. Els fragments estaran subtítulats i el so provindrà d'unes campanes situades al sostre, just a sobre dels bancs de fusta davant de les pantalles per evitar que el so no envaeixi altres espais. Tots aquests elements museogràfics es situaran de tal manera que no impediran la circulació de la resta de visitants per la galeria. Les pantalles fan 1'44m d'ample, per tant, quedaran 2'16m d'ample de circulació.</p> <p>L'audiovisual que es projectarà en les diverses pantalles serà sempre el mateix. Mostrarà les diverses entrevistes enllaçades l'una darrere de l'altra. L'única diferència entre projeccions serà que cada una començarà en un moment diferent per a que no es repeteixi tot alhora. Això permetrà que els visitants no s'acumulin en la primera pantalla i puguin anar veient l'audiovisual des de diferents punts de la galeria.</p>

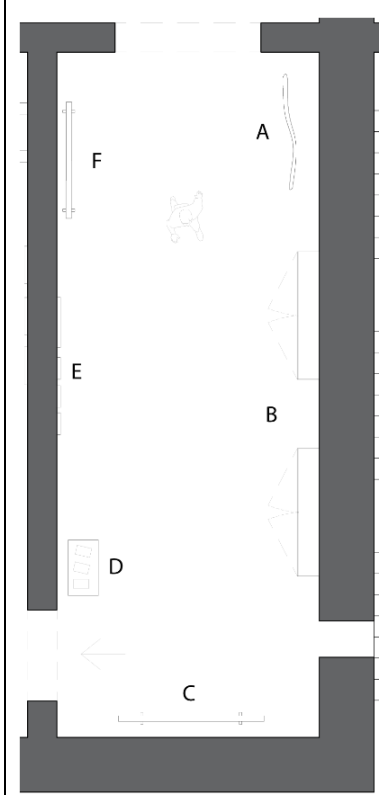

FIGURA 34. Visualització de l'àmbit 4, galeria gran. Font: Maria López

ÀMBIT 5 TEMA: Instal·lacions dels refugis		TÍTOL ÀMBIT: El dia a dia sota terra mentre plovi bombes
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	A 	Panell explicatiu sobre el tipus d'instal·lacions que es podien trobar en els refugis antiaeris, com la cuina, lavabos, safareig i fins i tot infermeria o quiròfan.
	B 	Exposició d'alguns estris de cuina (llaunes de conserva cantimplora d'aigua, un plat i uns coberts, una ampolla de vi, una paella) que es col·locaran sobre del taulell. S'acompanyarà amb cartel·les que mostren fragments de testimonis per donar vida als objectes. Exemple d'estris: <div style="display: flex; justify-content: space-around; align-items: flex-start;"> <div style="border: 1px solid black; border-radius: 15px; padding: 5px; width: 30%; background-color: #fce4ec;"> <p>"La nit de l'aniversari del meu fill vam haver de baixar al refugi. Em vaig endur l'ampolla de vi per si trobàvem un moment per brindar..."</p> </div> <div style="text-align: center;"> </div> <div style="border: 1px solid black; border-radius: 15px; padding: 5px; width: 30%; background-color: #fce4ec;"> <p>"Baixàvem al refugi sempre carregats de cantimplors d'aigua. Quan entràvem allà dins no sabíem quan en tornàriem a sortir..."</p> </div> </div>
	C 	Panell explicatiu sobre els lavabos en els refugis i com funcionava el sistema d'evacuació i ventilació.

FIGURA 35. Visualització de l'àmbit 5, cuina. Font: Maria López

ÀMBIT 6 TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties		TÍTOL ÀMBIT: La misèria en un plat	1/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>A</p> 	<p>Silueta retallada: el personatge que representarà aquest àmbit serà una dona. Es farà visible pel mocador al cap. Durà posat un davantal real fent referència a les dones de la rereguarda que buscaven com alimentar a les famílies. En el davantal hi haurà escrit el títol de l'àmbit "La misèria en un plat". Aquesta silueta s'inspirarà en la següent fotografia:</p> 	

ÀMBIT 6 TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties		TÍTOL ÀMBIT: La misèria en un plat	2/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>B</p>	<p>Mòdul interactiu: constarà de dues estructures independents disposades dempeus. Cada una tindrà dues portes, simulant armaris de cuina o despenses. La primera comptarà amb unes peces desplaçables a l'interior. Les peces seran aliments com fruita, llet, carn, ous, arròs, peix, o qualsevol peça que estiguem acostumats a menjar en el nostre dia a dia. Aquestes peces seran desplaçables i es podran moure en sentit lineal i horitzontal. La idea és que el visitant desplaci d'esquerra a dreta aquells aliments que està acostumat a menjar normalment. És probable que els acabi desplaçant tots.</p> <p>A l'interior de la segona despensa, el visitant trobarà aliments que es podien consumir en el dia a dia durant la guerra, és a dir, molt pocs, poca varietat i de molt mala qualitat. A l'interior de les portes de la despensa es podran trobar cartilles i cupons de racionament. Serà una despensa de la guerra. El mòdul en conjunt servirà per exemplificar l'escassetat de menjar durant la guerra en contrast amb l'abundància i varietat d'aliments d'avui en dia.</p> <p>Aquestes estructures aniran acompanyades d'una cartel·la amb les instruccions d'ús del mòdul. A les portes de la primera despensa s'hi trobarà escrit: Què menges en el teu dia a dia?, i a les portes de la segona s'hi trobarà: Què es menjava durant la guerra?</p> <p>B1. Una cartel·la indicarà les instruccions que ha de seguir el visitant per participar en el mòdul.</p>	
		<p>Exemple de les peces desplaçables. Font: https://docplayer.es/12486917-Zonas-infantiles-www-zonasinfantiles-es-complementos-zona-totem-video-paneles-de-juego-para-pared.html</p>	

ÀMBIT 6 TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties		TÍTOL ÀMBIT: La misèria en un plat	3/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>C</p> 	<p>Panell explicatiu que narrarà la fam i la misèria que va passar la rereguarda republicana, l'aprovació del sistema de racionament a Espanya i el que es menjava durant la guerra.</p>	
	<p>D</p> 	<p>Exposició del documents en una peanya i protegits per una vitrina.</p>	<p>Gaceta de la República.— Núm. 66 7 Marzo 1937 1091</p> <p>PRESIDENCIA DEL CONSEJO DE MINISTROS</p> <p>DECRETOS</p> <p>Para que la adaptación de la nueva economía industrial prevista en el Decreto de esta fecha no resulte dificultada por dificultades de orden crediticio, que incluso podrían comprometer en buen grado, en perjuicio de las masas productoras y para hacer posible la cooperación entre las explotaciones delictivas, pero necesarias, y las que presenten beneficios de interés general, se crea una masa de manifiesto a disposición de los órganos de Gobierno encargados de la ordenación de la economía industrial.</p> <p>A estos fines, de acuerdo con el Consejo de Ministros y a propuesta de su Presidente,</p> <p>Se decreta:</p> <p>Artículo primero. Se autoriza al Ministro de Hacienda para concertar con el Banco de Crédito Industrial, al tiempo del anticipo suscrito de los Estatutos por que se rige, la apertura de una cuenta de crédito a disposición del Ministerio de Industria, por el importe de treinta millones de pesetas, con destino al cumplimiento de cuantas fines se prevean en el Decreto de esta fecha sobre intervención oficial en las industrias, conexas a las mismas en el mismo sentido.</p> <p>Artículo segundo. El referido crédito habrá de ser aplicado a la adquisición de materias primas, hilas y elementos de fabricación...</p> <p>Artículo tercero. De conformidad con lo dispuesto en la Ley de 6 de Mayo de mil novecientos diez y sesenta y Doctrina de veintinueve de Abril de mil novecientos veintiseis y veintinueve de Junio de mil novecientos veintiocho, con fuerza de Ley por la que suare de Septiembre de mil novecientos treinta y uno, para el establecimiento de la cuenta de crédito a que se refiere el artículo primero, el Estado aportará el ochenta por ciento de su importe en bonos del Tesoro para el fomento de la industria nacional.</p> <p>El Banco de España tendrá obligado a tomar esos efectos en la cantidad nominal necesaria a producir un efectivo igual a veintinueve millones de pesetas, calculado a la última cotización oficial que las mismas hayan tenido. Este efectivo será entregado al Banco de Crédito Industrial, quien aportará el resto hasta los treinta millones de pesetas y procederá en las operaciones de interés que se sigan.</p> <p>Las estrategias de Bienes se ejercerán parcialmente, subordinadas a las peticiones que formule el Ministerio de Industria, siguiendo, en cuanto a su ejecución, las reglas establecidas en la Prueba de veinte y uno de su abastecimiento, sólo podrá atribuirse a la falta de una justa distribución y racionamiento de las existencias si que en algunas zonas se manifiestan en escasez manifiesta en estas zonas un solo caso.</p> <p>En virtud de lo expuesto y a fin de que se proceda a una justa administración de los medios de abastecimiento, de acuerdo con el Consejo de Ministros y a propuesta de su Presidente, Vengo en decretar lo siguiente:</p> <p>Artículo primero. Se crea en todos los Municipios de la España leal la tarjeta de racionamiento familiar.</p> <p>Artículo segundo. Por el Ministerio de Comercio se dictarán las disposiciones convenientes para determinar el número de artículos que se racionan, cantidad por individuo y familia, precios y fecha de validez de las tarjetas.</p> <p>Artículo tercero. Por el Ministerio de la Gobernación se procederá a dictar las disposiciones necesarias a fin de que por las autoridades competentes sea confeccionado el censo de familias que han de disponer de la tarjeta de racionamiento, tomando cuantas medidas estime necesario a fin de controlar el fiel cumplimiento de las órdenes dimanantes del presente Decreto.</p> <p>Artículo cuarto. La entrega de las tarjetas de racionamiento a las familias se efectuará por los organismos encargados del abastecimiento de cada localidad dependientes del Consejo Municipal.</p> <p>Artículo quinto. El Ministro de Comercio y el de la Gobernación quedan facultados para dictar las disposiciones de aplicación y aclaración del presente Decreto, que comenzará a regir desde la fecha de su publicación.</p> <p>Dado en Barcelona, a cinco de Marzo de mil novecientos treinta y siete.</p> <p>MANUEL AZANA DIAZ El Presidente del Consejo de Ministros, FRANCISCO LARGO CABALLERO</p>

D1. Decret del dia 5 de març de 1937 per Francisco Largo Caballeros, president del consell de ministres en que s'instaurava la targeta de racionament a Espanya. *Gaceta de la República, Diario Oficial*, Núm. 66.

ÀMBIT 6 TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties		TÍTOL ÀMBIT: La misèria en un plat	4/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>D</p> 	 <p>D2. Portada de “Menús de Guerra”, de Joan Vila i Gespí. Publicat per la Conselleria de Proveïments de la Generalitat de Catalunya.</p> <p>D3. Cupons de racionament de l'any 1939 de Sabadell i Barcelona.</p>	

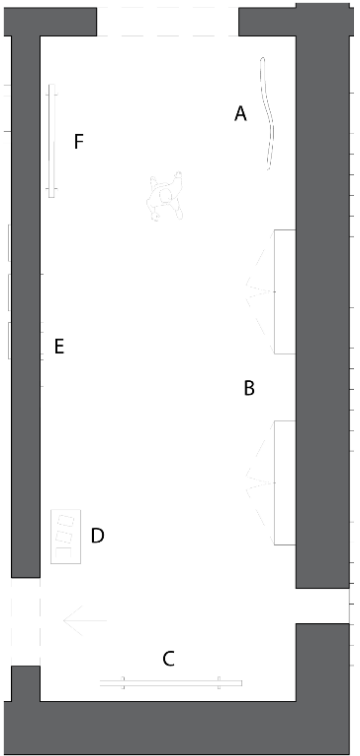

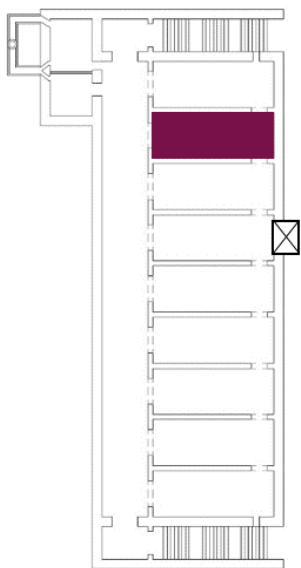
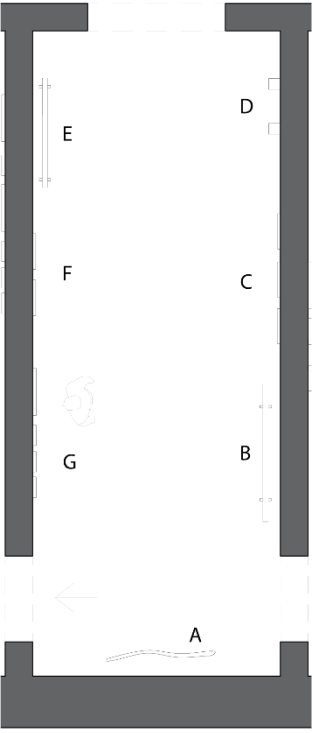

ÀMBIT 6 TEMA: Menjar, alimentació, racionament, malalties		TÍTOL ÀMBIT: La misèria en un plat	5/5
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>E</p> 	<p>Exposició de fotografies de les cues de racionament i de la fam que passaven les famílies. Aniran acompanyades d'una cartella per identificar-les.</p> <p>E1. Alejandro Merletti, cua per obtenir el racionament a l'interior d'una fleca, 1939.</p> <p>E2. Les dones de «Auxilio Social». <i>La Vanguardia</i>, 19 de febrer de 1939.</p> <p>E3. La tarjeta para el racionamiento de la subsistencias. <i>La Vanguardia</i>. 31 de març de 1937.</p> 	
	<p>F</p> 	<p>Panell explicatiu sobre les malalties que va provocar la guerra, sobretot la manca d'alimentació, i el creixement de les taxes de mortalitat.</p>	

FIGURA 36. Visualització de l'àmbit 6, galeria petita 7. Font: Maria López

ÀMBIT 7 TEMA: Els nens durant la guerra		TÍTOL ÀMBIT: Els ulls innocents	1/4
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	A 	<p>Silueta retallada: el personatge que representarà aquest àmbit serà una nena. Durà una nina a la mà. Al cos de la silueta hi haurà escrit el títol de l'àmbit "Els ulls innocents". La figura estarà inspirada en la següent fotografia:</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin-left: auto; margin-right: auto;"> <p>Nenes i dones en un centre infantil a Barcelona. Fotografia: Kati Horna.</p> </div>	
	B 	<p>Panell explicatiu sobre la situació dels nens i nens durant la GCE.</p>	
	C 	<p>Exposició d'algunes il·lustracions de la revista per nens anomenada "En Patufet". Eren il·lustracions de caràcter còmic i satíric. És curiós com d'una revista per a nens es feia fins i tot broma de les coses que passaven a la guerra.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; width: fit-content; margin-left: auto; margin-right: auto;"> <p>C1. Il·lustració d'un nen que porta la llet amb molta cura que no li caigui. Al darrera, la cua d'espera per rebre el racionament.</p> </div>	

ÀMBIT 7	TEMA: els nens durant la guerra	TÍTOL ÀMBIT: Els ulls innocents	2/4
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>C</p> 	<div data-bbox="1102 370 1393 774"> <p>—Vides? Ara veieu de tenir sempre un vidre, si no veuen avions, però, què el parit de tenir sempre el vidre.</p> </div> <div data-bbox="1406 402 1630 651"> <p>C2. Il·lustració d'uns senyors que miren al cel assenyalant uns avions preparats per bombardejar la ciutat.</p> </div> <div data-bbox="1713 402 1993 603"> <p>C4. Il·lustració de Pau Fabrès Yll, metro de plaça Espanya com a refugi antiaeri, 1937. Arxiu Fotogràfic.</p> </div> <div data-bbox="1657 625 2011 880"> </div> <div data-bbox="1115 794 1496 1056"> <p>—Vina, petit, vina. Avui no entrars al col·legi, perquè anirem a veure aparadors, i amb els dibuixos dels papers enganxats aprendràs més geometria que a la classe.</p> </div> <div data-bbox="1527 912 1859 1056"> <p>C3. Il·lustració que fa ironia a un nen amb els vidres dels aparadors amb cintes adhesives.</p> </div>	
	<p>D</p> 	<p>Auriculars per escoltar els testimonis del llibre de la Judit Pujadó transcrit en el guió museològic i cartel·la informativa.</p> <p>D1. Testimoni de la Josefina Piquet. D2. Testimoni d'en Joaquim Renart.</p>	
	<p>E</p> 	<p>Panell explicatiu sobre la mortalitat infantil durant la guerra.</p>	

ÀMBIT 7 TEMA: Els nens durant la guerra		TÍTOL ÀMBIT: Els ulls innocents	3/4
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT	
	<p>F</p>	<p>Exposició de dibuixos fets per nens i nenes durant la guerra.</p>	
		<p>F1. Dibuix de Jose Luis Morán, 12</p>	<p>F2. Valencia 1938.</p>
		<p>F3. J. Belza, 29 de novembre de 1938.</p>	<p>F4. Gonzalo Fernández, bombardeig de Lleida.</p>
		<p>F5. Rafael Ramón, Bombardeo en Lérida</p>	<p>F6. Antoni Ferré, 11 anys Barcelona</p>

ÀMBIT 7		TEMA: Els nens durant la guerra	TÍTOL ÀMBIT: Els ulls innocents	4/4
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT		
<p>The floor plan shows a rectangular layout with sections labeled A through G. Section A is at the bottom, B and C are on the right side, D is at the top right, E and F are on the left side, and G is in the center. A small icon of a child is located in section G.</p>	<p>G</p>	<p>Exposició de fotografies de nens i nenes presents en diverses situacions de la GCE. Anirà acompanyat d'una cartella per identificar les fotografies.</p> <div style="display: flex; flex-wrap: wrap;"> <div style="width: 50%;"> <p>G1. Agustí Centelles. Una madre identifica el cadáver de su hijo en el cementerio de Lleida el 3 de noviembre de 1937.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>G2. Gerda Taro, dos nens jugant en una barricada a Barcelona, Agost de 1936.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>G3. Agustí Centelles. Rescat d'un nen entre les runes del bombardeig de la Gran Via de Barcelona, març 1938.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>G4. Josep Brangulí, nens evacuats d'Alcalá d'Henares jugant a la plaça de Sant Felip Neri, gener 1938.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>G5. Robert Capa, Calle Peironcely, Vallecas, Madrid, 1936.</p> </div> <div style="width: 50%;"> <p>G6. Kati Horna, niños a la salida de un refugio en Valencia. Font: Ministerio de Cultura.</p> </div> </div>		

FIGURA 37. Visualització de l'àmbit 7, galeria petita 8. Font: Maria López

ÀMBIT 8 TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament. TÍTOL ÀMBIT: Refugis supervivents, refugis en la memòria		1/2
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
	<p>A</p>	<p>Panell explicatiu de la situació dels refugis antiaeris durant la postguerra.</p>
	<p>B</p>	<p>Exposició de fotografies de l'ocupació franquista de Barcelona. Anirà acompanyat d'una cartel·la per identificar les fotografies.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 10px;"> <p>B1. Ocupació de Barcelona. Els "Fletxes negres" italians desfilant, març de 1939. (Arxiu fotogràfic de Barcelona).</p> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 10px;"> <p>B2. Carlos Pérez de Rozas, Missa de campanya de celebració de l'entrada de les tropes franquistes a Barcelona, 29 de gener de 1939.</p> </div>

ÀMBIT 8 TEMA: Postguerra, ús i futur dels refugis, tancament. TÍTOL ÀMBIT: Refugis supervivents, refugis en la memòria		2/2
PLÀNOL	ELEMENT/ICONA	CONTINGUT
<p>The floor plan shows a rectangular room with a thick wall on the left and right sides. Element C is a blue vertical panel on the left wall. Element B is the right wall. Element D is a vertical panel on the left wall. Element A is a vertical panel on the right wall. Element E is a yellow triangular projection on the floor at the bottom center.</p>	<p>C</p>	<p>Pantalla tàctil amb un mapa dels refugis antiaeris museïtzats a Catalunya. El visitant podrà anar seleccionant els diferents punts vermells que apareixeran en el mapa, que són cada un dels refugis museïtzats a Catalunya. Cada punt vermell, desplegarà un quadre amb informació sobre el refugi seleccionat acompanyada de fotografies d'aquest.</p> <p>Exemple: Mapa de la xarxa d'espais de Memòria de Memorial Democràtic.</p>
	<p>D</p>	<p>Panell explicatiu sobre la situació actual dels refugis i la importància de la recuperació dels espais de la GCE.</p>
	<p>E</p>	<p>Projecció amb sistema GOBO del poema La mort damunt el mar, de Frederic Alfonso Orfila.</p>

FIGURA 38. Visualització de l'àmbit 8, galeria petita 9. Font: Maria López

9. Model de gestió i dinamització

Per al model de gestió que es vol proposar per a aquest espai hi ha dos actors principals amb els que caldria establir vincle. En primer és l'Ajuntament de Barcelona, que té la titularitat del refugi, igual que de molts altres. El segon és el MUHBA (Museu d'Història de Barcelona).

El MUHBA coordina la gestió d'espais patrimonials situats tant al centre de la ciutat com a la perifèria. Es defineix a sí mateix com un "museu xarxa", fent referència al vincle que estableix amb el teixit social dels barris on estan situats aquests espais. Aquest model participatiu, per tant, té com a gestor principal el museu juntament amb l'ICUB (Institut de Cultura de Barcelona), els districtes i les entitats dels barris com associacions i plataformes veïnals, centres d'estudis i arxius locals.

Els refugis antiaeris museïtzats a la ciutat de Barcelona es gestionen a partir de dos models diferents: el refugi de la plaça del Diamant, al barri de Gràcia, està gestionat i organitzat per l'Associació Taller d'Història de Gràcia, i el refugi antiaeri 307, al Poble Sec, gestionat pel MUHBA a partir del model participatiu comentat anteriorment. De fet, tant en el cas del refugi 307 com en el cas de les bateries antiaèries del Turó de la Rovira la participació veïnal va tenir molta importància a l'hora d'engegar els projectes.

De la mateixa manera es proposa gestionar el refugi antiaeri de la plaça Tetuan: a partir d'un model de gestió de titularitat pública amb el MUHBA com a gestor principal de l'espai, atès que en l'actualitat no hi ha un vincle associatiu amb l'espai que se'n faci responsable. A més, tal i com va passar amb el 307, es proposa deixar que les entitats del barri del Fort Pienc puguin participar. De la mateixa manera que en l'anterior, caldria l'externalització d'una empresa de serveis culturals i educatius que coordini el dia

a dia del refugi: la seva obertura i tancament, el control d'entrades i visitants, les visites guiades, la vigilància, la informació al públic, etc.

Lligat a la falta de cohesió entre els escenaris de la guerra civil a Barcelona, proposaria crear una xarxa d'espais de la GCE com a model de dinamització del refugi de la plaça Tetuan, seguint el model de xarxa d'espais de memòria del Memorial Democràtic. El MUHBA ha dissenyat diverses activitats relacionades amb la guerra civil al llarg dels anys, des de visites comentades i itineraris fins a espectacles poètico-musicals. Però, des d'una perspectiva més global de la ciutat, és necessari crear un itinerari d'espais de la guerra més consistent i a disposició del públic, amb un discurs més engranat. Aquest seria un model dinamització clau per assolir la sostenibilitat de l'espai que sigui complementari a altres espais i entre tots aportar un coneixement més ric del conflicte.

9.1. Modalitat de la visita: la mediació humana com a protagonista

Per tal de poder arribar a un públic ampli i divers, es volen oferir diferents opcions o modalitats de visita del refugi que es duran a terme durant l'horari d'obertura. Aquest serà els divendres de 16h a 18.30h que es dedicarà a les visites lliures. Els dissabtes i els diumenges l'horari serà de 10h a 14h, que es destinarà a les visites guiades. La resta de la setmana entre les 10h i les 18.30h serà un horari dedicat a rebre visites concertades i escolars.

La raó per la qual es destina cada horari a cada una de les modalitats de visita és per assegurar sempre una visita còmoda i fluïda, de manera que els visitants de diferents modalitats no coincideixin en el refugi al mateix temps. A continuació es descriuen les modalitats de visita esmentades:

- **Visita lliure**

La museïtzació de l'espai està pensada per a que el recorregut pugui realitzar-se de manera autònoma. El refugi està equipat amb tot tipus d'elements que ofereixen el contingut i les indicacions necessàries. L'horari de visita lliure serà els divendres de 16h a 18.30, horari únicament dedicat a aquesta modalitat de visita.

- **Visita guiada**

Aquesta modalitat de visita sempre estarà dirigida per un guia que acompanyarà el grup en tot moment. Aquest, oferirà als visitants les explicacions de cada àmbit. Podrà complementar el seu guió amb els elements museogràfics del refugi i el visitant podrà realitzar dubtes i preguntes al guia. La visita durarà uns 50 minuts. Els horaris de les visites guiades seran:

Dissabtes

- 10h: Visita guiada català.
- 11.30h: Visita guiada castellà.
- 13h: Visita guiada català.

Diumenges

- 10h: Visita guiada català.
- 11.30h: Visita guiada català.
- 13h: Visita guiada castellà.

- **Visita guiada concertada**

Aquesta modalitat permet realitzar una visita guiada per a grups tancats amb prèvia reserva i en un dia i horari concrets. En aquest cas, l'horari disponible s'estén a qualsevol dia de la setmana entre 10h del matí i 18h de la tarda. La visita concertada tindrà una durada d'1h i 15 minuts.

- **Visita escolar**

Aquesta modalitat permet realitzar visites guiades adaptades al nivell del curs escolar del grup. Aquesta visita funciona amb reserva prèvia, en un dia i horari concrets i amb l'acompanyament dels professors. En aquest cas, l'horari disponible correspon a l'horari escolar. La visita escolar tindrà una durada d'1h i 15 minuts.

10. Imatge corporativa i estratègies de difusió

El refugi de la plaça Tetuan tindrà un logo o imatge corporativa amb el que s'identifiqui i es representi l'espai. Serà la imatge que apareixerà en tríptics, xarxes socials, web, etc. Enllaçant amb l'apartat anterior sobre el model de gestió del refugi 307 per part del MUHBA tindrà el mateix format i tipologia. A continuació s'exposa una mostra

The logo consists of the word 'REFUGI' in a large, bold, black, serif font, followed by the number '41' in a smaller, bold, red, serif font.

FIGURA 39. Imatge corporativa del refugi 41

Per captar l'atenció de visitants i donar a conèixer el refugi de la plaça Tetuan es faran servir diferents estratègies de comunicació i difusió.

Tenint en compte el model de gestió proposat, el refugi de la plaça Tetuan passarà a formar part de la xarxa d'espais patrimonials del web del MUHBA⁸⁴. D'aquesta manera es podrà donar tota la informació necessària per visitar el refugi: una breu història del que hi trobarà, els horaris i la modalitat de la visita, l'adreça, el contacte, etc. A més a més, passaria a formar part de les activitats i itineraris que ofereix el museu.

⁸⁴ MUHBA. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/ca> [Data de consulta: 17/07/2021].

FIGURA 40. Simulacre del web del muhba en la que s'inclou el refugi 41.

D'altra banda, una estratègia que el MUHBA no té gaire desenvolupada és la de les xarxes socials. Té presència al Facebook, amb poca constància en les publicacions, però no en té ni a Instagram ni a Twitter. Per tant, aprofitant l'obertura del refugi, es potenciarien aquestes eines creant un compte del MUHBA a Twitter, un altre a Instagram, un compte a Instagram només del refugi de la plaça Tetuan i augmentaria el número de publicacions a Facebook Actualment, d'aquestes tres plataformes, Instagram és la més visual. Utilitza la imatge per captar l'atenció de l'usuari. A més a més, les modalitats de publicació són múltiples, permeten crear quiz, enquestes i preguntes en formats molt dinàmics. Aquesta eina serviria per captar l'atenció de possibles visitants, sobretot el públic més jove i vinculat a aquesta xarxa.

FIGURA 41. Perfil d'Instagram del refugi.

D'altra banda, es dissenyaran tríptics informatius que no només es disposaran al mateix refugi sinó també al refugi 307 i a les bateries antiaèries del Turó de la Rovira, espais que reben una gran afluència de visitants, per donar visibilitat al refugi de la plaça Tetuan.

Per últim, es faria difusió del refugi a través del web de l'Ajuntament de Barcelona, concretament a la guia i agenda d'activitats culturals de la ciutat.

11. Cronograma d'actuacions

Mesos	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Fase d'adequació												
Obres i habilitació de l'accés al refugi			■	■	■	■	■	■	■			
Drenatge				■	■							
Lavabos					■	■						
Fase d'ideació												
Redacció definitiva dels guions museològic i museogràfic	■											
Redacció definitiva dels textos	■	■										
Traducció de textos i revisió		■										
Disseny d'elements museogràfics		■	■	■								
Selecció de mobiliari			■									
Disseny gràfic			■	■								
Fase d'execució												
Producció i fabricació d'elements museogràfics				■	■	■						
Instal·lació elèctrica				■	■							
Instal·lació de l'enllumenat i del sistema de so					■	■						
Instal·lació dels sistemes audiosivuals						■						
Muntatge de la museografia i el mobiliari						■	■	■	■	■		
Difusió										■	■	■
Pla de funcionament											■	
Pla de seguretat i evacuació											■	
Neteja general												■

12. Aproximació pressupostària

Ideació	
Conceptualització	3.000
Documentació i recerca	2.000
Redacció de guions i textos	3.500
Traducció i correcció de textos	800
Drets d'imatge/autor	2.000
Disseny d'elements museogràfics	6.345
Planimetries	1.500
Projecte arquitecte tècnic	23.000
Total	42.145
Execució	
Direcció i coordinació	5.840
Transport, desplaçament i dietes	3.100
Producció d'audiovisuals i multimèdia	12.250
Equips d'audiovisuals i multimèdia	15.240
Instal·lació d'audiovisuals i multimèdia	1.600
Equips d'il·luminació i so	10.100
Instal·lació i programació d'il·luminació i so	2.600
Construcció d'elements museogràfics	21.540
Compra d'objectes	550
Instal·lació i muntatge d'elements museogràfics	7.100
Total	79.920
Altres	
Adequació de l'espai	18.010
Habilitació d'accés	149.860
Disseny web i xarxes socials	1.500
Disseny i producció d'altres elements de difusió	800
Total	170.170
PRESSUPOST TOTAL	292.235

13. Conclusions

Aquesta proposta de museïtzació respon a una sèrie de necessitats que s'han plantejat al llarg del treball i assolieix els objectius definits.

Un cop realitzat el recorregut teòric, s'han pogut comprovar aquells aspectes que podien acompanyar positivament el projecte. En primer lloc, el bon estat de conservació que presenta el refugi equival a unes bones condicions de seguretat, un dels aspectes imprescindibles per a la viabilitat d'un projecte d'aquest tipus. No només això, sinó que destaca per la seva excepcionalitat, sent dels únics refugis que es conserven a Barcelona que es van construir per part de l'Ajuntament. Aquestes consideracions arquitectòniques ens permetien plantejar una museïtzació de l'espai.

Tot això s'acompanyava amb l'anàlisi d'unes necessitats generals, com ampliar el repertori de refugis antiaeris visitables pel públic així com el repertori d'espais que van ser l'escenari de la GCE. També unes necessitats més específiques, com presentar una proposta de museïtzació per al refugi de la plaça Tetuan, ja que fins al moment no se'n havia dissenyat cap.

Per tant, la proposta ha respòs als objectius definits a l'inici del treball. La museïtzació que s'ha proposat dóna importància i recorre constantment a les fonts primàries per articular el discurs. A més, s'ha realitzant un tractament i s'ha donat un protagonisme constant a les emocions com una manera de connectar i sensibilitzar al visitant sense abusar d'elements que puguin banalitzar el missatge. Aquesta proposta dóna veu i protagonisme al que passava entre la rereguarda barcelonina a través del refugi, una qüestió no tant tractada i menys visible de la GCE.

També ha respòs als objectius específics. S'ha dut a terme una museïtzació el més respectuosa possible per mantenir la bona conservació i preservació del refugi, intentant no modificar-ne l'espai. Gràcies a les modalitats de visites proposades s'ha potenciat la figura d'un mediador cultural que expliqui els continguts, arribant a un públic el és ampli possible.

Aquest últim punt s'aconsegueix també a partir d'una museïtzació accessible i inclusiva, igual que l'habilitació de l'accés al refugi garanteix un públic divers.

La futura posada en marxa d'aquesta proposta hauria d'anar a lligada a la creació de programes educatius que facin el patrimoni de la GCE més accessible als més joves.

Aquest projecte, però, va més enllà d'aquests objectius. En definitiva, vol ser una reivindicació per posar sobre la taula unes qüestions que encara escapen dels interessos institucionals, i que com indica Xavier Roigé “per esdevenir un lloc de memòria històrica no només és necessari que aquest no escapi de l'oblit, sinó que sigui reconegut com a tal per una col·lectivitat i que, a més, hom el museïtzi”⁸⁵. Aquesta cita resumeix amb molt encert les obligacions que tenim com a societat amb el nostre passat històric.

⁸⁵ Roigé, Xavier. «De monuments...». *Op. Cit.*, p. 15.

14. Bibliografia

- Arnabat, Ramón. «Els refugis antiaeris de Barcelona. Criteris d'intervenció patrimonial.» MUHBA Documents, n°7. Ajuntament de Barcelona. Institut de Cultura de Barcelona. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/ca/publicacions/els-refugis-antiaeris-de-barcelona-criteris-dintervencio-patrimonial> [Data de consulta 15/09/2020].
- Besolí i Martín, Andreu. «El estudio y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española: el caso del Refugio-Museo de Cartagena». *Revista ArqueoMurcia*, 2008, N°3, p. 1-18.
- Besolí i Martín, Andreu. «Los refugios antiaéreos de Barcelona: pasado y presente de un patrimonio arcano». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2004, Núm. 2, p. 181-202, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/39921> [Data de consulta: 2-06-2020].
- Chaves Nogales, Manuel.(2013). «A sangre y fuego». Barcelona: Libros del asteroide.
- Coma Quintana, Laia; Rojo Ariza, Maria del Carmen. «Arqueología y museografía didáctica en los aeródromos de guerra (1936-1939)» *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, 2010, Núm.4, p. 165-177.
- Contel i Ruiz, J.M. (2008). *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis. El subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- Cutillas Victoria, Benjamin; Ortega Gómez, Maria del Mar. «Los refugios antiaéreos de la Guerra Civil Española: Arqueología Contemporánea como un patrimonio más de las ciudades». *V Encuentros Internacionales del Mediterráneo*, 2017, p. 189-201.
- Del Arco Blanco, Miguel Ángel. «Morir de hambre». *Autarquía, escasez y enfermedad en la España del primer franquismo. Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea* 5, 2006, pp. 241-258.

- Gesalí, David; Íñiguez, David. (2012). «La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)». Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- Gil Alonso, Fernando; García Soler, Albert. «La mortalidad en la infancia durante la Guerra Civil. Impacto territorial estimado a partir del Censo de 1940». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 2009, núm. 127, pp. 55-91.
- González Vázquez, David. «La patrimonialización de la memoria histórica: entre el deber social y la estrategia turística. Apuntes sobre el caso catalán». *Pasos. Revista de turismo y patrimonio cultural*. 2016, Vol. 14, Núm. 5, p. 1267-1280.
- González Vázquez, David; Mundet i Cerdan, Lluís. «Lugares de memoria traumática y turismo: paradigmas analíticos y problemáticas». *Investigaciones turísticas*, 2018, Num.16, p. 108-126.
- Hernàndez Cardona, Francesc Xavier; Feliu Torruella, Maria. «Didáctica de la historia de la guerra civil española». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2019, Núm. 9, p. 197-217, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/374726> [Consulta: 20-10-2020].
- Hernàndez Cardona, Francesc Xavier; Rojo Ariza, M. Carmen. «Museïtzació de conflictes contemporanis. El cas de la Guerra Civil Espanyola» *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2011, Núm. 6, p. 131-57, <https://raco.cat/index.php/Ebre/article/view/250288> [Data de consulta: 14-10-2020].
- Hervás i Puyal, Carlos; Cahisa i Mur, Manel. «Urbanisme de guerra. Aspectes sanitaris dels refugis antiaeris (Barcelona, 1936-1939)». *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 2003, Vol. 39, pp. 223-235.
- Íñiguez Gràcia, David. «Memoria y desmemoria histórica. Contra el desafío oficial del olvido: el caso de los bombardeos». *Ebre 38: revista internacional de la Guerra Civil, 1936-1939*, [en línia], 2008, Núm. 3, p. 209-22, <https://www.raco.cat/index.php/Ebre/article/view/123226> [Consulta: 16-10-2020].
- Íñiguez, David; Gesalí, David; Casals, Josep R. (2017). «Sota les bombes. Els atacs aeris a Catalunya durant la Guerra Civil». Barcelona: Angle Editorial.

- Jaén Milla, Santiago. «Didáctica y museografía aplicada a los refugios de la Guerra Civil Española». Patrimonio y educación. Una propuesta integradora. Universidad de Granada: Grupo de investigación Patrimonio y Educación, 2016, p. 67-74.
- Miró i Alaix, Carme; Ramos i Ruiz, Jordi. «Els refugis antiaeris de Barcelona (1936-1973). Una nova visió des de l'arqueologia d'intervenció». Ex novo: revista d'història i humanitats, [en línia], 2011, Núm. 7, p. 55-79, <https://www.raco.cat/index.php/ExNovo/article/view/250698> [Data de consulta: 02-06-2020].
- Pujadó, Judit. (2008). «El llegat subterrani». Badalona: Ara Llibres, sccl.
- Roigé, Xavier. «De monuments de pedra a patrimoni immaterial. La museïtzació de la memòria històrica a Europa». *Mnemòsine: revista catalana de museologia*. 2010-2011, Núm. 6, p. 15-34.
- Roigé, Xavier. «De monumentos de piedra a patrimonio inmaterial. Estrategias políticas, museológicas y museográficas de presentación de la memoria». En: «Lugares de memoria traumática. Representaciones museográficas de conflictos políticos y armados». Universidad del País Vasco, 2017, p. 23-47.
- Santacana Mestre, Joan; Martínez Gil, Tània. «El patrimonio cultural y el sistema emocional: un estado de la cuestión desde la didáctica». *ARBOR, Ciencia, pensamiento y cultura*, 2018, Vol. 194-788.

15. Webgrafia

Banc Audiovisual de Testimonis del Memorial Democràtic. Disponible a: <https://banc.memoria.gencat.cat/ca/app/#/result/interview/205> [Data de consulta: 02/05/2021].

Blog de refugis antiaeris de Barcelona. Disponible a: <http://refugisantiaerisdebarcelona.blogspot.com/> [Data de consulta: 15/09/2020].

Edificis Ferits. Disponible a: www.edificisferits.cat [Data de Consulta: 25/02/2020].

EFE. “Récord de visitantes en el campo de concentración de Auschwitz”. Disponible a: <https://www.lavanguardia.com/cultura/20190104/453930088645/record-historico-campo-concentracion-nazi-auschwitz.html> [Data de consulta: 27/10/2020].

Exposició virtual “Barcelona en postguerra”. Disponible a: <http://www.bcn.cat/bcnpostguerra/exposiciovirtual/es/6.3-miseria.html> [Data de consulta: 17/05/2021].

Memorial Democràtic, disponible a: <http://memoria.gencat.cat/ca/inici> [Data de consulta: 10/04/2021].

MUHBA. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/museuhistoria/ca> [Data de consulta: 17/07/2021].

Programes de Memòria. Disponible a: <https://ajuntament.barcelona.cat/memoriademocratica/es/mapa/> [Data de consulta: 25/02/2020].

Refugi antiaeri de l'estació de la Garriga. Disponible a: www.visitlagarriga.cat [Data de Consulta: 3/03/2020].

Refugi antiaeri de la placeta Macià de Sant Adrià del Besós. Disponible a: www.refugi.sant-adria.net [Data de consulta: 3/03/2021].

Stockport Air Raid Shelters. Disponible a: <https://www.stockport.gov.uk/topic/air-raid-shelters> [Data de consulta: 14/10/2020].